

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2018/08/sarhegyi-tamas-felician-a-rendszervaltas-abrazolasa-a-kozepiskolai-tortenelemtankonyvekben-09-01-06/>

Sárhegyi Tamás Felicián

A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

A rendszerváltás ténye, története, fogalma, következményei, a politikai és történeti diskurzusban elfoglalt szerepe elsődleges és másodlagos tapasztalat a korban élő generációknak. Iskolai környezetben ezzel a témakörrel részben a történelem tantárgy keretében találkoznak a diákok. Ennek a megismerési folyamatnak hitelesnek tűnő lenyomatai a középiskolai történelemtankönyvek, amelyek a kerettantervek előírásai alapján készülnek. A tanulmány egy rövid, a történeti diskurzusokat leíró fejezetten kívül nem lép ki a didaktika és tankönyvkutatás kereteiből. Elsődleges célja, hogy ajánlásokat fogalmazzon meg a választott téma tankönyvi ábrázolásához és megjelenítéséhez, hiszen korunk elvárásai, amelyek a különböző tantervi dokumentumokban lecsapódnak, nem feltétlen jelennek meg következetesen a tankönyvek világában. A téma egységes leírása és ábrázolása azért is fontos, mert az állampolgárságra, demokráciára nevelésnek az egyik elsődleges nevelési célnak és szempontnak kell lennie főleg a történelem tantárgy tanításakor, ahogyan az aktuális Nemzet alaptanterv is előírja.¹ Ráadásul a történelem tantárgy egyben magában foglalja a Nyugat-Európában már régebb óta elterjedt 'civic' tantárgyat, az állampolgári ismereteket. A demokráciára nevelés mellett – a *curriculum* előírásai szerint – meg kell valósulnia a nemzeti öntudatra nevelésnek is: „*A demokratikus jogállam, a jog uralmára épülő közélet működésének alapja az állampolgári részvétel, amely erősíti a nemzeti öntudatot és kohéziót, összhangot teremt az egyéni célok és a közjó között.*”²

Magyarországnak 1989 óta demokratikus államformája a köztársaság, tehát a nemzeti identitás kialakítására vagy megteremtésére tett bármilyen kísérlet csakis ebben a kontextusban képzelhető el. Egy közösség kollektív identitásának a kialakulása nagymértékben összefügg a közös hagyományokkal, múlttal és tapasztalattal, amely később a kollektív emlékezetben csapódik le. A nemzeti hagyományok ápolása és továbbadása a XIX. század óta egyik hagyományos terepe az iskola. Az „ideológiai nevelés” az „ideológiailag érzékeny”,³ humán tantárgyakon keresztül valósulhat meg, ahogyan egy nemzet kialakítja saját önképét, más nemzetekkel és társadalmi csoportokkal szembeni általános megítélését és sztereotípiáit.⁴ Az ilyen tantárgyak közé számít a történelem, földrajz, irodalom, társadalom és állampolgári ismeretek. A nemzeti öntudat, hazafias nevelés mint nevelési cél és fogalom a történelem és kultúra megismerését rögzíti, egy tágabb európai kontextusban: „*A tanulók ismerjék meg nemzeti, népi kultúránk értékeit, hagyományait. Tanulmányozzák a jeles magyar történelmi személyiségek, tudósok, feltalálók, művészek, írók, költők, sportolók munkásságát. Sajátítsák el azokat az ismereteket, gyakorolják azokat az egyéni és közösségi tevékenységeket, amelyek megalapozzák az otthon, a lakóhely, a szülőföld, a haza és népei megismerését, megbecsülését. Alakuljon ki bennük a közösséghez tartozás, a hazaszeretet érzése, és az a*

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

*felismerés, hogy szükség esetén Magyarország védelme minden állampolgár kötelessége. Európa a magyarság tágabb hazája, ezért magyarságtudatukat megőrizve ismerjék meg történelmét, sokszínű kultúráját. Tájékozódjanak az egyetemes emberi civilizáció kiemelkedő eredményeiről, nehézségeiről és az ezeket kezelő nemzetközi együttműködési formákról.*⁵

A rendszerváltás témájának vizsgálata azért is fontos, mert 1989-től említhető Magyarország történetében a liberális demokrácia⁶ tényleges megvalósulásának a lehetősége. Ekkortól nemcsak az ország határain belül élő társadalom élete változott meg gyökeresen, hanem a határokon túl élő magyar közösségek élete is. Tehát ha magyar nemzeti öntudatra és demokráciára nevelésről beszélünk az elsődleges kérdés, hogy mióta beszélhetünk demokráciáról, hogyan valósult meg, milyen közvetlen előzményei, következményei voltak és vannak? Ezekre a kérdésekre a magyar közoktatási rendszeren belül a történelem és állampolgári ismeretek tudásanyaga adhat választ, ami a tankönyvekben érhető tetten.⁷

A rendszerváltás

A dolgozatnak koránt sem célja, hogy akár csak egy rövid kronologikus áttekintést is adjon a rendszerváltás történetéből, jelen fejezetben sokkal inkább a témával összefüggő történeti elbeszélés összetettségére kívánja felhívni a figyelmet. A rendszerváltás nem kizárólagosan egy történeti fogalomként szerepel, hanem egy olyan cezúraként, amely a szovjet típusú rendszer végével megalapozta a későbbi gazdasági és politikai folyamatokat Kelet-Közép-Európában és Magyarországon, tehát a nyugati mintákra kiépülő demokratikus berendezkedés és piacgazdaság kialakulásának kezdetét. Tágabb kontextusban pedig a Szovjetunió felbomlásának része és következménye az egyes kelet-közép-európai országok politikai és gazdasági átrendeződése.⁸

A fejezet során ismertetésre kerül a szó használatának kialakulása, változása és jelentéstartama, hiszen a szóhasználat változatai nem pusztán egy organikus nyelvéjlődés eredményei, hanem a politikai diskurzus egyik jelensége és eszköze. A rendszerváltás historiográfiai áttekintése nem csak a folyamat összetettségének az értelmezéséhez visz közelebb, hanem megmutatja annak problematikus voltát, amely egyik lehetséges oka is lehet a szóhasználatban tapasztalható pluralitásnak. Igaz ugyan, hogy a kutatás tárgyához szorosan nem kapcsolódik az esemény és jelenség fogalmi hálójának a feltérképezése és a tranzitológia eredményeinek az összefoglalása, azonban a magyar történeti elbeszélés szorosan összefügg a globális kontextus értelmezése során megjelenő elméleti modellekkel és szintézisekkel.

A *rendszerváltás* szó normatív használata ugyanarra az eseményre és folyamatra utal, amely a Szovjetunió összeomlásával párhuzamosan a kelet-közép-európai régió országaiban 1989-től vette kezdetét. A rendszerváltás kifejezés egy jelenség végére, tudatos meghaladására és egy új átmenet lassú folyamatára is utalhat.⁹ A kifejezés a hazai átmeneti időszakban jött létre, amikor a széleskörű politikai reformok szükségessége már az MSZMP vezetősége számára is egyértelmű volt. A politikai hatalom diskurzusában, kezdetben a *modellváltás* kifejezést használták, amely utalt az átfogó szerves reformok lehetséges bevezetésére és modernizációra, azonban a rendszer ideológiai alapjának és politikai retorikájának megváltoztatására nem. Az 1980-as években szerveződő ellenzéki erők, a liberális politikai-eszmei alapokon szerveződő Szabad Demokraták Szövetségének politikai programjának része volt a *más rendszer* szükségessége, *A rendszerváltás programja* című

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

Kék könyv.¹⁰ Kiss Gy. Csaba a témával foglalkozó tanulmányában leírja, hogy a *rendszerváltás* szó a fordulat forradalmiságára utal, azonban a *forradalom* történeti fogalmának definíciós problémáira nem tér ki.¹¹ Az elnevezés előre determinálta a következő évek közbeszédének normatívnak tekinthető fogalomhasználatát, hiszen a sajtó is átvette a fogalmat. Antall József miniszterelnök tett rá kísérletet, hogy a politikai diskurzusban átvegye a fogalomalkotás kiváltságát, tehát megfossa az SZDSZ-t a történelmi fordulat elnevezőjének jutó kitüntetett szereptől.¹² Itt érdemes Foucault a hatalom és diskurzus összefüggéseiről alkotott szintézisének egy alapvetését kiragadni, ami talán elősegíti a jelenség megértését: „*A diskurzus nem egyszerűen tolmácsolja a küzdelmet és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.*”¹³

Antall József – több formában is fennmaradt – javaslatában megfogalmazta kritikáját, miszerint váltani fehéreneműt lehet, de rendszert nem, így terjedt el a *rendszerváltozás* szó használata. A *rendszerváltoztatás* kifejezés az ellenzéki csoportok, a politikai fordulatban résztvevő pártok aktív, cselekvő szerepét hangsúlyozza. Ahogyan a foucault-i idézet is leírja a fogalom meghatározása, használata, normativitásának az eldöntése és a nyilvános közbeszéd befolyásolása a hatalom megszerzésével és megtartásával van összefüggésben.¹⁴ A kérdést ugyan mélységében még nem sokan tárgyalták, az egyértelmű, hogy értékrendet tükröz.¹⁵ A szerző leszögezi, hogy a *rendszerváltás* forma alkalmazásával, a fogalom autentikus használatával az értéksemlegességre és objektivitásra törekszik, ahogyan a vizsgálati megközelítés is elemző és közel sem ítélező.¹⁶

Történeti elbeszélés

A különböző tudományok a rendszerváltással kapcsolatos diskurzusa a saját szabályrendszere és értelmezési horizontja szerint értelmezi az 1989-ben elinduló gazdasági, politikai, társadalmi és történeti jelenséget. Az elbeszélésekben meghatározó különbség, hogy nem teszik egyenlővé a politikai átmenet fogalmát és az átmenetet folyamatának komplex értelmezését. A politikatudomány – természetéből adódóan – az átmenet politikai aspektusaira szűkíti le narratíváját, ebből kiindulva pedig a politikatörténetírás ebből vezeti le Kelet-Közép-Európa, vagy adott esetben Magyarország történetét. Utóbbi kapcsán főleg a folyamatot 1987-1988-ban kezdődő és az 1990-es demokratikus választásokig értelmezik. Globális kontextusban a Brezsnyev-doktrína végétől (1988), vagy Gorbacsov hatalomra kerülésétől (1985), szélesebb kontextusban a helsinki folyamat (1975) kezdetéig lehet visszavezetni a Szovjetunió szétbomlásának kezdeteit.¹⁷

A magyar historiográfia első reflexiója Romsics Ignác szintézisremontró monográfiájában jelent meg.¹⁸ Romsics a rendszerváltást egy globális folyamatként értelmezi, ami párhuzamosan zajlott a Szovjetunió által megszállt kelet-közép-európai országokban és az utódállamokban. A folyamat eredménye a demokratikus többpártrendszer és a piacgazdaság kialakulása az egypártrendszer és tervgazdaság helyett. Romsics a folyamat kezdetét 1988 májusára helyezi, a végét pedig 1991-re, amikor az utolsó szovjet katona is elhagyta az országot. A röviden összefoglalt, saját rendszerváltás narratívájának a kibontása történt meg a 2003-ban kiadott a témával foglalkozó kötet kiadásakor.¹⁹

Ripp Zoltán a rendszerváltás történetét alaposan, elméleti keretekbe ágyazó monográfiája sem értelmezi azt az előbbinél szélesebb kontextusban.²⁰ A szerző törekedett a gazdaságtörténeti folyamatok struktúrájába elhelyezni és annak következményeként

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

levezetni a politikai fordulatot: „A világrendszerváltás – a külön gazdasági és hatalmi-politikai integrációba szervezett szovjet tábor alulmaradása a hatékonysági versenyben.”²¹

A történelmi diskurzusba való beemelést Ripp azzal indokolta, hogy ugyan a gazdasági folyamatok közvetlen utóhatásai még tartanak 2006-ban, a politikai fordulat már lecsengett. Tehát az eseményt a gazdasági folyamatok előzményeként jelenítette meg, aminek következtében létrejöhetett a liberális jogállami és többpárti demokrácia. Ezzel ellentétben Tőkés Rudolf az 1956-os forradalom kezdőpontjától számítja annak a folyamatnak a kezdetét, aminek következtében a diktatúrát felváltotta a többpártrendszerű, liberális demokrácia.²² Ripp Zoltán későbbi monográfiája a rendszerváltás húszéves évfordulójára íródott és mélyebb értelmezésre tesz kísérletet, a tranzitológia eredményeit felhasználva, Immanuel Wallerstein elméleteire alapozva.²³ Kiss Gy. Csaba recenziójában felhívja a figyelmet a kötet szerzőjének szóhasználatára az államszocializmus kifejezéssel kapcsolatban, amelyet a neomarxista történetírás sajátjának tart.²⁴

Rainer M. János fentebb hivatkozott monográfiájában egy tematikus egység foglalkozik a rendszerváltás fogalmával, folyamatával és értelmezéseinek lehetőségeivel. Első tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy az 1956-os forradalmat értelmezze a XX. század periodizációjának kérdéskörével összefüggésben, továbbá rávilágít, hogy 1989-ben milyen szerepe volt az 1956-os törekvéseknek:²⁵ „1989 és 1956 kapcsolatát nem a programok különbözősége határozza meg. [...] 1956 negatív előkép volt: egyetlen rendszerváltó szereplő sem kíván céljaiért erőszakkal fellépni. 1989-ben 1956 már emlékként és lehetséges pozitív politikai hagyományként volt jelen. [...] össznemzeti elfojtásból fel kellett hozni a múltat, benne 1956-ot.”²⁶

A témával foglalkozó következő tanulmánya nem a történelmi események ábrázolásával foglalkozik, hanem a különböző historiográfia és egyéb társadalom- és gazdaságtudományi szövegek értelmezésével. Külön kitér a fogalom kialakulására és értelmezési lehetőségeire, 1989 mint esemény interpretációs különbözőségeire, tehát a forradalom fogalmi paradigma lehetséges alkalmazására. Alaposan szemlélteti a nemzetközi tranzitológia és szovjetológia kurrens szakirodalmát, így megalapozva saját rendszerváltás narratíváját. Véleménye szerint a témával kapcsolatos leglényegesebb kérdés:²⁷ „[...] valami, amit az említett strukturális változások elindítottak, de ami egyelőre nem fejeződött be, sőt a mából visszanezve e változásoktól érintetlennek, kontinuosnak tűnik. A változásokat átéltek emberek magatartására, értékrendjére, beállítódásaira, reflexeire gondolok. A rendszerváltozáson többet és mást értünk [...]. Az emberi gondolkodás rendszerének változásait.”²⁸

A módszertani és fogalmi igényesség ellenére Rainer sem használja a *rendszerváltás* kifejezést következetesen, annak ellenére, hogy a szó kialakulásának történetét és annak jelentőségét részletesen feltárja és ismerteti. Igaz ugyan, hogy a különböző alakok használata utalhat, annak relatívnak vélt voltára is.²⁹

Kalmár Melinda 2014-ben megjelent, mennyiségben és minőségben is tekintélyes monográfiájának³⁰ központi témája nem a rendszerváltás, de a szovjetrendszer magyarországi hosszanti elemzésével érinti a témát. A rendszerváltás folyamatának kezdetét Helsinkitől utána teszi, és egy globális keretbe helyezi el, az információ-kommunikációs stratégiák megváltozásának összefüggéseiben. Szóhasználatát tekintve egységes, a rendszerváltás folyamatát azonban koránt sem tekinti lezártnak, véleménye szerint a kelet-közép-európai államok struktúrájukban még mindig a volt Szovjetunió általi meghatározottságukban léteznek, a gazdasági és társadalmi működés tekintetében.³¹

A rendszerváltás rövid historiográfiai ismertetője (ami önmagában sem túl nagy) kíván rámutatni olyan kérdésekre, amelyek még kevésbé tisztázottak. Továbbá a fogalmi és

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

szóhasználati pluralitás a tudományos közbeszédben való jelenléte indukálja a kutatás egyik hipotézisét, hogy a tantervek és tankönyvek nem interpretál(hat)ják egységesen a rendszerváltást. Hiszen a tantervi és tankönyvi tudás forrása a kurrens szaktudomány eredményei, amelyet a szakdidaktika pedagógiai premisszáiból kiindulva szűr meg.

A téma tantervi meghatározottsága

A szaktudományi szempontú elemzés előtt áttekintjük a rendszerváltás tantervi követelményeit, tehát az oktatáspolitikai koncepcióját és elvárásait, amelyhez igazítva kerülnek megalkotásra a tankönyvek. A történelemtankönyvekben megjelenő rendszerváltás témája két nagyobb szempont szerint kerül leírásra: a szaktudomány nézőpontjából és pedagógia-didaktika felől közelítve.

A 2012-ben kiadott Nemzeti alaptanterv és a rendszerváltás témájának lehetséges összefüggései már az előzőekben is bemutatásra kerültek a nemzeti öntudatra és a demokráciára nevelés kapcsán. A NAT alapján készültek a kerettantervek, amelyek nem csupán nevelési elveket és célokat, hanem a tantárgyak tartalmát hivatottak szabályozni. A vizsgált történelemtankönyvek ezekre alapozva készültek:

- 51/2012. (XII. 21.) EMMI-rendelet, 3. sz. melléklet 3. 2. 05.
- Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára; 4. sz. melléklet 4. 2. 05.
- Kerettanterv a gimnáziumok 7–12. évfolyama számára; 5. sz. melléklet 5.2.05.
- Kerettanterv a gimnáziumok 5–12. évfolyama számára; 6. sz. melléklet 6.2.04.
- Kerettanterv a szakközépiskolák 9–12. évfolyama számára.
- A Műszaki Könyvkiadó által újra kiadott történelemtankönyv az OM kerettanterv 28/2000 (IX. 21.) OM rendeletéhez lett igazítva.

A különböző iskolatípusoknak és évfolyamoknak szóló kerettantervi mellékletek csak mennyiségi eltérést mutatnak, de tartalmi-fogalmi eltérést nem. Az említett nevelési célok, a történelem tantárgy 11-12. évfolyam tanítása kapcsán az alábbi módon szükséges, hogy megvalósuljon: *„Fontos, hogy tanulóink hazájukhoz hű, nemzeti, népi kultúránk értékeit ismerő és becsülő, a demokratikus jogállam iránt elkötelezett, a közügyekben aktívan részt vevő, a társadalmi és etnikai sokszínűséget értékként kezelő, a kisebbségi, nemzetiségi kultúrákat ismerő, el- és befogadó állampolgárokká váljanak. Ehhez használjuk fel és tudatosítsuk a közelmúlt történelmének értékeit (jeles magyar történelmi személyiségek, tudósok, feltalálók, művészek, írók, költők, sportolók munkásságát), közös társadalmi és állami sikereinket (pl. a rendszerváltoztatás [kiemelés a szerző által], a demokratikus jogállam kiépítése, békés nemzetegyesítés, csatlakozásunk az európai közösséghez és az atlanti katonai szövetséghez) [...]”*³²

Az első tematikai egység, ahol felbukkan a vizsgált téma: *„A két világháború versengése, a szovjet tömb felbomlása”*. A fogalmi adatok között kerül említésre; *„1989 (a kelet-közép-európai rendszerváltások, a berlini fal lebontása)”*, tehát a rendszerváltoztatás mellett a rendszerváltás szóalak is adekvátnak tekinthető. A Kádár-korszak történetét feldolgozó tematikai egységen belül előzetes tudásként szerepel már: *„A magyar rendszerváltozás fordulópontjai és főszereplői”*. Itt az általános iskolai kerettanterv elvárt tudásanyagára utal a kerettanterv. A tematikai egység egyik témája: *„A rendszerváltozás "forgatókönyve", mérlege, nyertesek és vesztesek”*. Fejlesztési követelményként pedig a kritikai gondolkodás került meghatározásra, továbbá megemlíti a *„rendszerváltó pártok programjait”* egy tételmondat meghatározó és szövegtömörítő feladat ajánlás kapcsán.³³

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

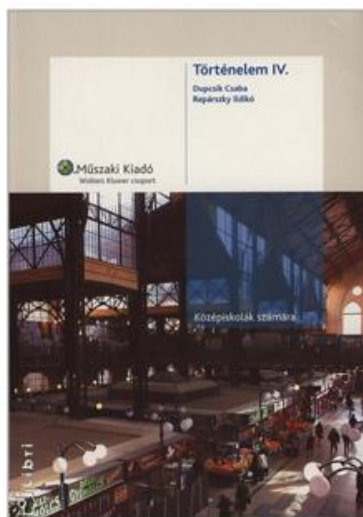
Megállapítható, hogy a kerettantervi szabályozás – az ott megfigyelhető gyakorlat alapján – lehetővé teszi a rendszerváltás, rendszerváltozás és rendszerváltoztatás szójalakok használatát és azok között nem állapít meg különbséget, szinonimaként használja. A fentebb említett OM kerettanterv 28/2000 (IX. 21.) OM rendeletének 1. sz. melléklete, a történelem tantárgy tartalmára vonatkozóan a rendszerváltás és rendszerváltozás szavakat használja és kevésbé tér ki a téma részleteire.

A rendszerváltás a történelemtankönyvekben

A minta kiválasztása során elsődleges szempont volt, hogy az aktuálisan használatban lévő tankönyvek a témával kapcsolatos fejezetei kerüljenek vizsgálatra, tehát nem a rendszerváltás tankönyvi ábrázolásában beálló változások, hiszen az már egy történeti nézőpontot eredményezne. A diakrón megközelítés ugyan hasznos adatokkal szolgálna a téma jelenben történő értelmezéséhez is, de ez egy kiterjedtebb kutatásnak kell, hogy legyen a jövőbeni feladata. A tankönyvek elemzése során a kvalitatív tartalomelemzést alkalmaztuk.³⁴ Külön kerül sor a tankönyvek szaktudományos tartalmának értékelésére és a pedagógiai-didaktikai analízisre.

A rendszerváltás történelemtankönyvekben megjelenő témája a következő, 12. osztályos történelemtankönyvekben jelenik meg:

- BORONKAI Szabolcs – KAPOSÍ József – KATONA András – SZÁRAY Miklós (2016): *Történelem 12.* Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
- DUPCSIK Csaba – REPÁRSZKY Ildikó (2014): *Történelem IV.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- BORHEGYI Péter – BÓDY Zsombor – KOJANITZ László (2016): *Történelem 12.* Kísérleti tankönyvek. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.

A vizsgált minta kiválasztásának a szempontjai összefüggnek a választott módszertani megközelítéssel, miszerint a kutatás célja nem a rendszerváltás jelenségének a történelemtankönyvi interpretációi változásának a vizsgálata, hanem az aktuálisan érvényesülő ábrázolási metódusok, szempontok, tematikus súlypontok stb. szinkrón vizsgálata, az iskolai környezetben megvalósuló rendszerváltásról közvetített tankönyvi tudás minőségi vizsgálata. A kiválasztott tankönyvek közé azok kerültek, amelyek: 1)

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

szerepelnek a 2017/2018. tanévi köznevelési tankönyvjegyzékében³⁵; 2) 2012-es tantervi rendelkezéseket követően kerültek kiadásra.

A kerettantervi kritériumok csak egy tankönyv esetében mutatnak eltéréseket, a Műszaki Könyvkiadó által 2014-ben 12. alkalommal kiadott Történelem IV. című tankönyvében, amelyet a 2000. évi kerettantervhez van igazítottak.³⁶ Így egyfajta „kontrollcsoportként” is szolgál, hiszen a másik két történelemtankönyv ugyanazon kutató intézet terméke, igaz más koncepciók szerint kerültek megírásra és szerkesztésre. A Boronkai Szabolcs, Kaposi József, Katona András és Száray Miklós által írt Történelem 12.³⁷ című tankönyv egy az elmúlt évtizedben már „klasszikussá” vált tankönyvírói páros előzetes tankönyvi szövegének a továbbfejlesztett változata, az aktuális kerettantervi szabályozásokhoz igazítva, új társadalom- és állampolgári ismeretekre vonatkozó fejezetekkel kiegészülve. A történelemtudomány és tankönyvkutatás elismert szerzői írták azokat a kísérleti tankönyveket, amelyek az elmúlt időszakban számos szakmai vitát váltottak ki. A kísérleti tankönyvek céljukat nevükben hordozzák, de előre vetítik a jövőben érvényesülő tendenciák egy részét, így kritikai elemzésük feltétlen szükséges, hiszen ha csak egy témára leszűkítve is, de objektív kép nyerhető a koncepció megvalósulásáról.³⁸

Szaktudományi szempontú elemzés

A történelemtankönyvek szaktudományi szempontú elemzése során olyan vizsgálati szempontok érvényesülnek, mint a tartalmi strukturáltság és szövegfajták megfigyelése, a tankönyvi szemlélet áttekintése és a tematikus súlypontok felismerése és kijelölése, valamint a fogalomhasználat pluralitásának a kérdésköre. Mindezen szempontokat a tankönyvek egyenkénti vizsgálata során érvényesítjük, az alfejezeteken belül egymás után leírjuk, majd a tematikus egység végén összehasonlítjuk. A dolgozatnak itt sem célja a szöveg tartalmi tudáselemeit feltétlenül bírálni, csupán elemezni és – ha szükséges – konstruktív kritikával élni.

Tartalmi strukturáltság és szövegfajták

Külön kezelendő a téma és a fogalom megjelenésének vizsgálata, ugyanis referenciapontként szerepel a tankönyvekben, aminek köszönhetően a fogalom is determináló hatással van más témák felépítésére és jelentéshálójára. A *Történelem 12.* tankönyv tartalmi strukturáltsága a hagyományosnak mondható duális-váltakoztató elrendezést követi, tehát az egyetemes történelem egy nagyobb egységének feldolgozása után következik – egyfajta teleologikus elv alapján – Magyarország történetének kontextusba ágyazása.³⁹ A 12. osztályos történelemtankönyv az új tartalmi szabályozásoknak köszönhetően a hidegháborús időszak feldolgozásával kezdődik, a magyar történelem fonalát pedig a „nullévtől”, 1945-től veszi fel és 1956-ig tart.⁴⁰ A harmadik nagyobb és második egyetemes tematikus egység a hidegháború enyhülésének időszakával és a Szovjetunió felbomlásának folyamatával foglalkozik.⁴¹ A rendszerváltás témájának szempontjából ez azért fontos, mert itt kerül tárgyalásra a kelet-közép-európai rendszerváltások, tehát a régió története. A rendszerváltás történetével foglalkozó fejezetek a negyedik nagyobb, a magyar történelemmel és azon belül pedig a Kádár-korszakkal kapcsolatos részben található.⁴² A 23. és 24. téma, tehát „*A szocialista rendszer válsága a nyolcvanas években*” és „*A rendszerváltoztatás Magyarországon*” címűek kapcsolódnak közvetlenül a vizsgált témához.⁴³ A két fejezet összesen nyolc oldalt tesz ki, ami a Kádár-

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

korszakkal foglalkozó IV. fejezet közel húsz százaléka, tehát arányosnak nevezhető az eloszlás. A rendszerváltás közvetlen következményeit pedig a tankönyv a VI. fejezetében taglalja, amely a demokratikus rendszer kiépítésével foglalkozik. Itt a rendszerváltás témájának mélyebb értelmezésére kerül sor a következmények levezetésével és értékelésével. Ahol harminckilenc oldalból tizennégy a rendszerváltás közvetlen társadalmi-politikai és gazdasági következményeit taglalja, tehát a fejezet közel harmincöt százaléka. Az említett nyolc oldalból, ami a rendszerváltás témájához sorolható, hat oldalon figyelhető meg leíró tankönyvi szöveg és két oldalon pusztán szöveges és vizuális források. Tehát a nyolc oldal harminc százalékát foglalja el tankönyvi törzsszöveg. Olyan forrásként szereplő szövegtípusok figyelhetők meg mint:

- szamizdat folyóiratok címlapjai: *Beszélő* és *Demokrata* (2 db);
- beszéd részek: Csurka Istvántól és Pozsgay Imrétől (2 db);
- versek: Utassy Józseftől és Nagy Gáspártól (2 db);
- szakszöveg idézete: Krausz Tamás egy publikációjából (1 db);
- folyóiratcikk részlet: Társadalmi szerződés részlete a *Beszélő* folyóiratból (1 db);
- hivatalos dokumentumokból idézet: Lakiteleki nyilatkozatból és a Nemzeti Kerekasztal záródokumentumából, MSZMP XIV. kongresszusának határozata a párt feloszlásáról és újralakulásáról, részek Antall József kormányprogramjából. Az ellenzéki erők 12 pontja (5 db).

A kísérleti tankönyv struktúráját tekintve megegyezik az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet által kiadott másik történelemtankönyv felépítésével. Az első harminckilenc oldal a hidegháborús időkkel és annak enyhülésével foglalkozik, világtörténeti kontextusban. Magyarország 1945 és 1956 közötti történetét a 39-90. oldalig taglalja. A következő nagyobb egyetemes történeti rész pedig a '60-as évektől a kétpólusú világrend megszűnéséig tart harminchárom oldal terjedelemben. Az előző elemzett tankönyvhöz hasonlóan a Kádár-korszak fejezetének két része foglalkozik részletesen a rendszerváltás témájával: 28. „A Kádár-rendszer meggyengülése”, 29. „A szocialista rendszer felbomlása és a demokratikus Magyarország születése”, amelyek hosszúsága együttesen kilenc oldal. A közvetlen következményekkel pedig egy a magyar politikai rendszer átalakulását bemutató és egy a globalizáció folyamatára összpontosító komplex fejezet foglalkozik, a 34. „A magyar demokrácia 1990 és 2004 között” és a 35. „Gazdasági és társadalmi változások az 1990-es években és a 2000-es évek első felében” című részekben. A vonatkozó fejezet, oldalszámait tekintve huszonhét százaléka foglalkozik a rendszer válságával és a demokratikus jogállam megteremtésének folyamatával, ami ugyan közel öt százalékkal több mint az előző tankönyvben, de nem nevezhető számottevő különbségnek. A globalizációval foglalkozó komplex rész harminc százalékát teszi ki a rendszerváltás következményeinek vizsgálata, azonban a fejezet tartalmazza a globális világgal kapcsolatos részeket is, tehát arányaiban nem mondható sokkal kevesebbnek. A tankönyvi szöveg a rendszerváltással foglalkozó közvetlen részeknek a harminchárom százalékát teszi ki.⁴⁴ Forrásként a következő szövegtípusok figyelhetők meg:

- folyóiratcikk részlet: cikkrészlet az első számból és a Társadalmi szerződés a *Beszélő* folyóiratból, mindkét esetben (2 db);
- beszéd részek: Kádár János egy 1982-es beszédének részlete, Kádár János utolsó beszédéből részlet, Pozsgay Imre nyilatkozatából részlet, 1956 népfelkelésé nyilvánításakor (3 db);
- hivatalos dokumentumokból idézet: Lakiteleki nyilatkozat, az ellenzéki erők 12 pontja, a Nemzeti Kerekasztal záródokumentumából Antall József érvelése (3 db);

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

- szakszöveg idézet: Tarján M. Tamás cikkéből Kádár Jánosról (1 db);
- versrészlet: Faludy György: Egy helytartóhoz 25 év után vers részlete (1 db).

Elmondható, hogy az eddigi két tankönyv tartalmazott azonos szövegtípusokat és azokat arányaiban megegyezően alkalmazta, sőt a tankönyvi szöveg mellé illesztett források közel fele megegyezik. Ez utalhat a tankönyv szerkesztésének intézményi hátterére, vagy feltételezheti a dokumentumok és szövegek megkerülhetetlenségét a rendszerváltás történetével kapcsolatban, tehát egy történeti kanonizálási folyamattal szembesülhet a tankönyvek olvasója.

Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó a Műszaki Könyvkiadónál megjelent és sorozatosan újra kiadott tankönyvének struktúrája eltérő az előző két történelemtankönyv által alkalmazottól. Ennek elsődleges oka, hogy a tankönyvet nem szerkesztették újra az újabb kiadásokat megelőzően, így a 2012-est megelőző kerettantervi elvárásokhoz lett igazítva. Magyarország történetét 1988–2002 között a tankönyv tizenhét oldalon keresztül vizsgálja, beleszámítva az átmeneti időszakot is.⁴⁵ A rendszerváltásra vonatkozóan az előzményeket, az esemény történetének és folyamatának leírását és közvetlen következményeit a tankönyv öt oldalon keresztül mutatja be „*A Harmadik Magyar Köztársaság*” részben.⁴⁶ A következőben a demokratikus rendszer és jogállam kialakulását „*A Harmadik Magyar Köztársaság rendszere*” részben tárgyalja,⁴⁷ majd egy általános társadalmi és gazdasági áttekintést ad a következményekre való reflektálással „*A magyar társadalom a rendszerváltás után*” részben.⁴⁸ Az alegységek arányosan öt-öt oldal tesznek ki. A tankönyvi szöveg a témával kapcsolatos tartalmak pedig közel negyvenöt százalékát, amely szám tartalmazza a kisbetűvel szedett, a kötelező tananyagot kiegészítő plusz tudásanyagot is. Elmondható, hogy a rendszerváltás témájának a tárgyalása nem különül el élesen a demokratikus jogállam működésétől és a következményektől így integráns részét képezi a tananyagnak, ezáltal egy hosszú folyamatnak ábrázolva a rendszerváltást. A következő forrásként szereplő szövegtípusok jelennek meg a vizsgált tankönyvben:

- hivatalos dokumentum részlete: idézet a Magyar Demokrata Fórum 1989-es programjából, a Szabad Demokraták Szövetségének programjából idézet (2x), a Fiatal Demokraták Szövetségének programjából részlet, 1989-es alkotmánymódosítás részlete, kongresszusi határozat az MSZMP feloszlásáról részlet (5 db);
- beszédrészletek: Orbán Viktor beszédének részlete Nagy Imre újratemetésén, Grósz Károly felszólalása az MSZMP KB ülésén 1989-ben, Orbán Viktor parlamenti beszéde 2000-ben, Kis János beszéde 1990-ben az SZDSZ küldöttgyűlésén, Antall József miniszterelnök beszéde a parlamentben (5 db);
- narratív szövegből idézet: Magyar Bálint visszaemlékezéseiből idézet 1994-ben, interjú-részlet Orbán Viktorral 1992-ből, Stumpf István írása a Fidesz VII. kongresszusára részlet (3 db).

Szemlélet és tematikus súlypontok

A tankönyvek vizsgálatának fő szempontjai közé tartozik, hogy milyen témák köré csoportosítva közlik az ismeretanyagot, milyen megközelítést alkalmaznak (gazdaság-, társadalom- vagy politikatörténeti), és azok mely részei jelennek meg hangsúlyosabban. Tehát, hogy a rendszerváltás történetével foglalkozó részek milyen alegységekre oszlanak, milyen sorrendben jelennek meg, ezáltal milyen szemléletet tükrözhetnek.

A *Történelem 12.* című tankönyv explicite kifejezi egy a fogalmat magyarázó bekezdésben, hogy a történelmi folyamatot kizárólag az 1989-1990-ben történt eseményekre

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

érti, ami előtte történt pedig előzményeknek tekinti.⁴⁹ A Kádár-korszak nyolcvanas éveiben lefolyt társadalmi és gazdasági folyamatát a szocialista rendszer válságának írja le, a téma első alfejezete az „*Elmélyülő gazdasági és társadalmi válság*” címet viseli. Igaz a következő oldalra átnyúló tankönyvi szöveg csak az utolsó részében tér ki a társadalmi változásokra és inkább a gazdasági válság fogalmát írja le a szocialista gazdaságpolitikai döntéseiből és az eladósodás tényéből levezetve. A tankönyvi szöveget a gazdasági mutatókat és statisztikákat bemutató táblázatok segítik a megértésben.⁵⁰

A következő egység a témán belül „*A rendszerváltoztatás előzményei*”, amelyet nagyobb részben a második gazdaság fogalmának körülírása tesz ki, és ezzel hozza összefüggésbe a társadalom mentalitásának változását, valamint az ellenzéki szerveződések kezdetét. Ezzel a kontextussal kevésbé van összefüggésben két szamizdat folyóirat címlapjának a megjelenítése, hiszen a kulturális ellenállásra még nem tért ki a tankönyv, igaz a szamizdat fogalmát a forráshoz kapcsolódó leírásban definiálja. A témán belüli alfejezet végén részletesen kitért az ellenzéki mozgalom tevékenységére például a monori találkozóra és a népi-nemzeti ellenzék fogalmára, alakulására és tevékenységére. A következő – rövid bekezdésnyi – alegység a „*Kedvező külpolitikai fordulat*” címen a szovjet-rendszer visszaszorulásának folyamatát írja le. A téma utolsó a „*Pártok és programok*” részén belül az ellenzéki csoportosulások párttá alakulásának folyamatát írja és utal eszmei hátterükre.⁵¹ A tankönyv rendszerváltás előzményeivel foglalkozó fejezetében így megfigyelhető, hogy előzményként az elhibázott gazdaságpolitikai döntésekből kialakuló társadalmi problémákat és ennek következményeként létrejövő politikai ellenzék tevékenységét jelöli meg. Nagyobb hangsúlyt kap a gazdasági folyamatok ábrázolása és a politikai ellenzék alakulásának a története.

A 24. téma a „*Rendszerváltoztatás Magyarországon*” első alfejezete „*Az állampárt meghasonlása*”, amely az MSZMP „reformer” politikusainak a kialakult társadalmi-politikai válságra adott válaszreakcióival foglalkozik, például 1956 népfelkeléssé nyilvánításával.⁵² A következő oldalra átnyúló rész a továbbiakban a politikatörténeti folyamatok rövid leírására szorítkozik, Nagy Imre és társainak újratemetésének jelentőségével és Kádár János halálával. A következő rész az idéző jelbe tett „*Tárgyalásos forradalom*” címet viseli és a rendszerváltás békés folyamatának bemutatására és a tárgyalások említésére törekszik, itt kerül leírásra a rendszerváltás fogalmak értelmezése is. A rész végén a politikai következmények leírása következik. A téma utolsó egysége „*A köztársaság kikiáltásától a szabad választásokig*”, ahol kitér a pártok között kialakuló éles rivalizálásra és az első demokratikus választás eredményeire.⁵³ Így a rendszerváltás folyamatát egy logikus kronológiai elv szerint mutatja be a tankönyv, amelyet az MSZMP belső válságától indít, majd a békés átmenet tárgyalásait leírva és a választások eredményeit elemezve.

A rendszerváltás történetének előzményeit a *Kísérleti tankönyv* gazdaságpolitikai jelenségek részletes elemzésével kezdi „*A szocialista rendszer gazdasági hanyatlása*” alfejezettel, ahol az eladósodás okát és jelenségét ismerteti a tankönyvi szöveg. „*A kibontakozó válság társadalmi hatásai*” részben a gazdasági rendszer sajátosságain keresztül írja le, kiemeli a fogyasztási szokások átalakulását és a jövedelmi különbségek növekedését, a szegényebb társadalmi csoportok megjelenését.⁵⁴ A következő rész „*A Kádár-rendszer válságának nyílttá válása*”. A téma tematikáját tekintve szintén a szovjet mintájú gazdasági rendszer problémáival kezdi az előzmények ismertetését. „*A politikai rendszer átalakulása*” alrészben a különböző ellenzéki csoportosulások kialakulása és szerveződése kerül leírásra, azonban ezt a szöveg nem köti össze a gazdasági előzményekkel. Nemcsak képi forrásokon keresztül utal a tankönyvi szöveg a tömegeket

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

megmozgató társadalmi kérdésekre, hanem például a bős-nagymarosi vízlépcső elleni fellépést, a romániai falurombolások és a Szovjetunió érezhető gyengülését is említi. A továbbiakban leírja az MSZMP átalakulási folyamatát és a rendszerváltás főbb csomópontjait.⁵⁵ „Az új politikai rendszer születése” alfejezetben a szöveg – a többi tankönyvvel ellentétben – külön hangsúlyt fektet a Nemzeti Kerekasztal jelentőségének és az Országgyűlés átalakuló funkciójának, tehát egyfajta jogtörténeti nézőpont is érvényesül. A tankönyvi szöveg nem csupán kitér arra a fontos momentumra, hogy az utolsó szovjet katona is elhagyta az országot, hanem utal ennek nemzetközi összefüggéseire is, tehát a Gorbacsov-doktrínára és a Varsói Szerződés megszüntetésére.

A rendszerváltás következtében létrejött magyar demokratikus rendszer bemutatásával két rész foglalkozik: „A magyar demokrácia 1990 és 2004 között” és a „Gazdasági és társadalmi változások az 1990-es években és a 2000-es évek első felében”. Megfigyelhető, hogy a tankönyv egy hosszabb folyamatnak láttatja, legalábbis nagyobb időkeretben vizsgálja a békés átmenet következményeit. A köz- és politikatörténeti aspektusokra fókuszálva, az első alrészben leírja a politikai rendszer főbb jellemzőit, a választási rendszer sajátosságait, a főbb közjogi méltóságokat, a választási részvételi arányokat és a pártok eszmei és ideológiai átalakulását. A következőkben kormányok szerint lebontva leírja a politikai eseményeket és a kormányzati ciklusok főbb sajátosságait. Végig érezhető a kormányzatok politikájának leírásakor a gazdasági szempontok érvényesülése.⁵⁶ A gazdasági és társadalmi változásokkal foglalkozó fejezet szintén a gazdasági jelenségek szempontjából vizsgálja a társadalomban beálló változásokat. Egyedüli alrész, amely ettől eltér, a demográfiai változásokat leíró, amely a népességfogyás jelenségének lehetséges okait is igyekszik feltárni. A „Szociális változások” alrészben belül a társadalmi egyenlőtlenségeket a foglalkoztatás szerkezetének átalakulásával magyarázza a tankönyv, a magas munkanélküliség okaként a megfelelő tőke és szakképzettség hiányát jelölte meg a szocialista rendszer ipari régióiban. A mezőgazdasági tulajdonos szerkezet átalakulását is leírja, a külföldi befektetők megjelenésével. A lakosság csökkenésének számát a természetes népességfogyással és az elvándorlással magyarázza. Az „Új lehetőségek” alrészben a gazdasági rendszer korszerűsödésének folyamatát írja le, a privatizáció jelenségét és a világgazdasági exportba való bekapcsolódást. Általánosságban a gazdasági rendszer – a rendszerváltás utáni megingás után – stabilizálódását mutatja be. Érezhető a témával kapcsolatos pozitív tankönyvírói attitűd, a máshol esetleg hangsúlyosabban megfigyelhető kritikus hangvétel hiánya. Ettől függetlenül az elvárható objektivitás végig jelen van. „Az életmód átalakulása” kapcsán az info-kommunikációs eszközök elterjedését írja le, azonban annak következményeit vagy társadalmi hatásait nem említi.⁵⁷

A Műszaki Könyvkiadó történelemtankönyve az előbbi tankönyvektől némileg eltérő megközelítést alkalmaz, máshol helyezkednek el a tematikus súlypontok. A „Harmadik Magyar Köztársaság” rész az „Átmeneti időszak” politika- és köztörténeti vonatkozásait írja le a rendszerváltó pártok megalakulásának ismertetésével. A szöveg mellett feltüntetett források szorosan kapcsolódnak a szöveghez, hiszen az újonnan megalakult pártok programjából idéz, amely utal a különböző csoportok eszmei és ideológiai hátterére.⁵⁸ A következő oldalon kezdődő „Rendszerváltás” elnevezésű alfejezet a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásoktól írja le tömören a folyamat főbb pontjait egészen az MDF–SZDSZ-paktumig. Érezhető a téma kifejtésének tömörsége, előtérbe kerül a logikusan felépített történet leírása a tények közlésével, kevesebb az értékelő szövegrész.⁵⁹ „A köztársaság első évtizede” alegységben az első négy szabad választás eredményeit közli és a gazdaság átalakításának nehézségeit írja le, némileg kevesebb hangsúlyt fektetve a közvetlen makro-gazdasági

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

következményekre, törekedve a főbb fogalmak leírására mint a privatizáció, munkanélküliség és infláció, egy hosszabb bekezdést szentel a következő oldalon a kárpótlás kérdésének.⁶⁰ Az előző áttekintett tankönyvi szövegekhez hasonlóan itt is egy említésszerű rövid bekezdésben jelenik meg a külpolitika kérdése, ahol a NATO és EU csatlakozáson van a fő hangsúly. A témát egy, a külpolitikai összefüggésekre rávilágító szemponttáblázat zárja.⁶¹

A következő rész „*A Harmadik Magyar Köztársaság rendszere*” az alkotmány kérdésével, a választási rendszer átalakulásával és bemutatásával foglalkozik. Több mint egy oldalnyi szöveg foglalkozik a rendszerváltó pártok tevékenységével és ideológiai irányultságukkal. A tankönyvi szöveg és az idézett források feltűnően sokat foglalkoznak a különböző pártok, kormányzatok és koalíciók eszmei háttérével, azonban egyik politikai ideológia sem jelenik meg hangsúlyosabban. A téma elnevezéséhez részben kötődik a részletes ideológiai nézőpontok analízise, azonban az utolsó oldalon olvasható „*Elszámolás a múlttal*” alfejezet már kevésbé. A rendszerváltás utáni politikai közbeszéd fontos részét képezte az előző rendszerben elkövetett bűnök elszámoltatása, a titkosszolgálati múlt feltárása, tehát az „ügynökakták” kérdése.⁶² A tankönyv 1994-ig foglalkozik a kérdéskörrel, azóta már az Alaptörvényben is rögzítették a kommunista bűnök feltárásának szükségességét.

A következő téma a magyar társadalom átalakulásával és helyzetével foglalkozik a rendszerváltás utáni időszakban. Leírja a jövedelmek közötti növekedő különbségeket, a munkanélküliség újnak számító jelenségét és a gazdaság átalakulásának hatásait a társadalomra. Külön alrészben foglalkozik a demográfiai helyzet alakulásával, a népesedési viszonyokkal. A következő alegységben egy bekezdésnyi helyet szentel az oktatási rendszerek átalakulásának és főbb tendenciáinak. A társadalom helyzetének áttekintését az egyházak helyzetének a leírásával fejezi be, hangsúlyozva, hogy az egyházak közéleti szerepvállalása megnőtt, azonban az előző rendszerhez képest nem vallják magukat többen vallásosnak. Az utolsó oldalon a kultúrával és művelődéssel foglalkozik, kihangsúlyozva az olvasási és könyvvásárlási szokások hanyatló tendenciáját. Kiemelendő, hogy a tankönyv rendszerváltással foglalkozó szövegrészei nagyobb hangsúlyt fektetnek az ideológiai keretek letisztázására és a társadalomtörténeti megközelítésre, azonban a társadalomban beállt változásokat érezhetően kritikusabban szemléli. Önmagában ez nem lenne egy szembeűnő jelenség, mert az objektív megközelítés mindvégig érezhető, de összehasonlítva a másik két történelemtankönyv szemléletével némileg negatívabb képet fest a rendszerváltás eredményeiről és a társadalomban bekövetkezett változásokról.⁶³

A fogalomhasználat kérdése

A Száray Miklós és Kaposi József előzőleg a Nemzeti Tankönyvkiadónál megjelent Történelem 12. tankönyvének átdolgozott változata következetesen a rendszerváltoztatás kifejezést használja, már a „*Szocialista rendszer válsága a nyolcvanas években*” című téma egyik tematikus egységénél is, mint a „*rendszerváltoztatás előzménye*”.⁶⁴ A témával foglalkozó rész címe: „*A rendszerváltoztatás Magyarországon*”.

Értékelendő, hogy a tankönyv szövege reflektál a rendszerváltás – rendszerváltozás – rendszerváltoztatás alakok létezésére és egy részletes magyarózó bekezdést szentel a jelenségnek. A leírás a „*Tárgyalásos forradalom*” részegységénél szerepel, tehát a békés átmenet és az 1956-os forradalom mint előkép dichotomikus kapcsolatára is utal: „*Rendszerváltás – rendszerváltozás – rendszerváltoztatás. Vita van a fogalom használata körül is. Politikai szekértáborok ezzel is megkülönböztették magukat egymástól. A demokratikus ellenzék legerősebb pártja, az SZDSZ "A rendszerváltás programja" címmel*

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

hirdette meg politikai téziseit, míg a kormányra került népi-nemzeti oldal inkább a rendszerváltoztatást használta. (A közismert, Antall József nevéhez köthető kritika szerint: váltani alsóneműt szokás.) Komolyabb érvet jelent azonban a tartalmi különbség. A „rendszerváltás” szó a tudatos cselekvésre helyezi hangsúlyt, és hirtelen, radikális átalakulást sejtet. Ezzel szemben a „rendszerváltozás” inkább folyamatnak mutatja be az átalakulást. Ezt finomítja tovább a „rendszerváltoztatás” fogalom, amely arra utal, hogy ezt a lassabb átalakulási folyamatot bizonyos politikai körök, személyek tudatosan indították el és irányították. Mi ez utóbbi legpontosabb, ugyanakkor politikai székértáborokon is túlmutató fogalmat használjuk az 1989–1990-ben zajló eseményekre. (Ami addig történt, azt előzményeknek tekintjük.)⁶⁵

A szóhasználatot és annak változatainak kialakulását leíró bekezdés a politikai és értéksemlegességgel magyarázza a rendszerváltoztatás alak választását. Feltűnő, hogy a szöveg legtöbbször az egyes szám harmadik személy narrációval él, azonban itt a többes szám első személy jel utal a tankönyv többi szerzőjére. Sejteti, hogy tudatosan változtatta meg a szöveg számát és személyét, utalva egy közösnek vélt norma alkalmazására.⁶⁶

A *Kísérleti tankönyvről* elmondható, hogy a témakörön belül konzekvensen, ám magyarázat nélkül használja a rendszerváltoztatás kifejezést. Egy téma vázlatának a végén egy alkalommal szerepelteti egymás mellett a rendszerváltozás és rendszerváltoztatás szóalakot, perjellel elválasztva, ezzel is relativizálva a jelentésbeli különbözőséget. A vizsgált témakörön kívül azonban az olvasó találkozhat a rendszerváltozás kifejezés gyakoribb használatával: „Az 1989 és 1991 közötti rendszerváltozások, a Szovjetunió felbomlása az addigi kétpólusú világot egypólusúvá tette, ezzel lezárult a „rövid 20. század”.⁶⁷

A bevezető részből idézett mondat csak annyiban kelthet zavart, hogy a teljes szöveg elvi és gondolati megalapozásában más szóhasználatot alkalmaz, mint a témával kapcsolatos részekben, igaz két utóbbi forma használata között explicite nem tesz különbséget. A kelet-közép-európai eseményekre is a rendszerváltoztatás kifejezést alkalmazza, leírva, hogy Románián kívül mindenhol békés úton valósult meg a diktatórikus rendszerek megszüntetése és a demokratikus jogállamok kiépítése. A régióról szóló összefoglaló fejezet címe: „Rendszerváltoztatások és átalakulások Kelet-Közép-Európában”⁶⁸

Egy szembetűnő ellentmondás a fogalomhasználat koncepcióját tekintve, hogy a külön, színes sávban kiemelt kerettantervi fogalmaknál a „kelet-közép-európai rendszerváltások” alakot használja, ami ebben a formában csak itt jelenik meg, azonban ténylegesen illeszkedik a kerettantervi szabályozáshoz.⁶⁹ A békés jelző gyakran megfigyelhető a rendszerváltoztatás előtt, ahogyan előfordul a „békés átmenet” kifejezés használata, amely nem szinonimaként, hanem magyarázó szóösszetételként jelenik meg.⁷⁰

Egy, a vizsgált témától független fejezetben figyelhető meg témacimként a fentebb idézett kerettantervi fogalomnak ellentmondva a „kelet-közép-európai rendszerváltoztatás” alak használata. Az általános megjelenési formákhoz ugyan valóban igazodik, így valószínűsíthető, hogy a kiemelt fogalom alakjának a leírása történt ellentétesen az alkotók intenciójával.⁷¹ A demokratikus jogállam kiépülését és az első kormány tevékenységét leíró részben figyelhető meg az alábbi idézet: „A rendszerváltoztatás utáni első kormány előtt két kihívás állt: az átalakulás gazdasági árának mérséklése és egy demokratikus, független Magyarország megteremtése. Antall József (majd az 1993-as halála után: Boross Péter) kormánya, amely az MDF, az FKGP és a KDNP összefogásával jött létre, mindkét területen igyekezett helytállni.”⁷²

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

Ha a rendszerváltoztatás fogalom kapcsán nem egy spontán folyamat zajlását értjük, hanem a változásban kifejtett emberi cselekvésnek tulajdonítunk jelentőséget, akkor az átalakulás szó, egy passzív konnotációt eredményez, amely nem sejtet direkt cselekvést, hanem egy hosszú távú szerves folyamatot, amely az előző rendszer folyamatainak magától értetődő következménye.

A *Kísérleti tankönyv* röviden összefoglalja az egymást váltó kormányok és pártok tevékenységét és a fő tendenciákat. Idéz a két meghatározóvá váló párt kampány szlogenjeiből: „Több, mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás. [...] jóléti rendszerváltás.”⁷³

Megjelenítve azt a tényt, hogy a kétezres évek politikai kommunikációjában (is) elterjedt szóhasználat és a tankönyv – rendszerváltás jelenségével összefüggő – szó- és fogalomhasználata nem egyezik. Ezzel már a korszakot megélt tanulók tapasztalatát átformálva, átértékelésre késztet. Itt jelenik meg hiányként – a tankönyv szövegének az egészét értékelve – a fogalom használatát elmagyarázó és kifejtő bekezdés. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a 220. oldalon szereplő Tárki felmérés grafikonja alatti magyarázatnál, amely már a társadalmi- és állampolgári ismeretek részhez tartozik.

A Műszaki Könyvkiadó tankönyve az egyedüli, amely kizárólagosan a rendszerváltás kifejezést jeleníti meg a szövegben és nem is reflektál a fogalmi pluralitás tényére vagy jelentőségére. Továbbá a téma és az alegységek elnevezéseiben gyakran felbukkan a „*harmadik köztársaság*” kifejezés. A rendszerváltás szó annyiban értékelhető pozitívan, hogy a tankönyvi szöveg melletti források is ezt a változatot alkalmazzák, mint a vizsgált korból származó szövegrészletek. A pluralitás mellőzése ebben az esetben nem a következetesség hiányára, vagy tartalmi koncepciótlanságra, hanem implicite értéksemlegességre utalhat. Azonban a harmadik köztársaság mint fejezetcím választása utal a magyar állam történetének előző két megvalósult (nép)köztársaságára, az 1989 utáni társadalmi-politikai közbeszéd szóhasználatára, továbbá szemantikus kapcsolatot teremt Lengyelország 1989 utáni nem hivatalos elnevezésével is.

Pedagógiai-didaktikai elemzés

A pedagógiai-didaktikai elemzés fő szempontja a tanítás-tanulás folyamata, a tanulhatóság és taníthatóság kérdése, a feldolgozás elősegítése, és ennek eszközeinek vizsgálata. A didaktikai elemzés részét képezi az illusztrációk vizsgálata (kép, diagram, sajtófotó stb.).⁷⁴ A kérdések és feladatok alfejezetben a tankönyvi szöveghez és forrásokhoz kapcsolódó tevékenység és feldolgozás előmozdításának a folyamata a témára levetítve kerül megfigyelésre. A szöveges források kapcsán előkerül azok hasznosíthatóságának kérdése, kapcsolatuk a tankönyvi szöveggel és általános relevanciájuk a témát illetően.

Illusztrációk

Az illusztrációk vizsgálata során a tankönyvi szövegek mellett megjelenő és azt kiegészítő vizuális ábrázolási formák kerülnek áttekintésre. A fő kérdés a fejezet során mindvégig az, hogy milyen kapcsolatban áll egymással a tankönyvi szöveg és a képi reprezentáció, tehát a vizuális narratíva. Az illusztrációk elemzése nem kíván egy, a teljesség igényével fellépő listászerű felsorolást adni a tankönyvekben található képekről, de törekszik a három tankönyv képei közül minél többet vizsgálat alá vonni. A fő kérdés talán az a vizuális

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

ábrázolásokat, képeket, fotókat vizsgálva, hogy azok tartalma, hogyan korrelál a tankönyvi szöveg, egyéb források, feladatok kontextusával.⁷⁵

A Történelem 12. tankönyv a vizsgált témák és fejezetek tekintetében négy grafikont tartalmaz.⁷⁶ Az első grafikon az 1960–1990 közötti fogyasztói árindexet mutatja be, ezzel az 1980-tól élesen felfele induló görbével ábrázolja az árak emelkedését és az életszínvonal romlását, ezzel alátámasztva a tankönyvi szöveget. A következő – a témához kapcsolódó – részben szereplő, a demokratikus rendszer kezdeti időszakával foglalkozó részen belül található három grafikon, amelyek a bruttó hazai termék, az infláció és az egy főre jutó reálkereset alakulását mutatják be 1990–1995 között, ábrázolva a gazdasági változásokat, a kezdeti instabilitást és a körülmények viszonylagos rendezettségét.⁷⁷ Folyóirat vagy könyv borítóját, címlapját három esetben ábrázolja a tankönyv. A rendszerváltás előzményeivel foglalkozó fejezet második oldalán szerepel a *Demokrata* és *Beszélő* szamizdat folyóirat címlapja.⁷⁸ A képek olyan illegális sajtótermékek egy-egy oldaláról készült felvételek, amelyek a korszak kulturális és szellemi ellenállásának jelentőségét hivatottak ábrázolni. Azonban a tankönyvi szöveggel nem mutatnak túl sok kapcsolatot, feladat nem kapcsolódik hozzájuk, pusztán a folyóirat egy mondatos leírása és a szamizdat fogalom ismertetése. A folyóiratok címei ellentétesek a korszak uralkodó diskurzusával, ahol a demokrácia csak névleg létezett és a „beszélés” csak bizonyos keretek között volt megengedett. A képek megjelenítése érthető, de nincsenek alaposan kontextualizálva. A harmadik a *Sortüzek – 1956.* című könyv borítóját ábrázolja a demokratikus rendszer kiépítésével foglalkozó fejezetben.⁷⁹ A könyv témája és borítójának a megjelenése kapcsolódik a mellette közvetlenül megjelenő tankönyvi szöveghez, ami a kárpótlásokról és a történelmi igazságtétel jelentőségéről szól. Hitelesen ábrázolja a társadalmi és tudományos érdeklődés horizontját a korszakban.

Gyakori a politikai és közéleti szereplők képi ábrázolása. Ebből két típust lehet megkülönböztetni: valamely esemény, interjú, vagy beszéd közben készült fotó, vagy kifejezetten a személy idealizált ábrázolására készült portré fotó. Az előbbihez tartozik Csoóri Sándorról a lakiteleki találkozón készült fénykép, amely szintén a kulturális ellenálláshoz és a politikai ellenzéki szerveződéséhez köthető. Nem funkcionélküli, (de nem is feltétlen tudatos) hogy a személyeket ábrázoló fényképek csak a lezajlott rendszerváltás után tüntetik fel színes és nem fekete-fehér formátumban. Ez utalhat a rendszerváltás cezúra jellegére és a szocialista diktatúra természetére.⁸⁰ Színes, portré-jellegű fotókon ábrázolja a tankönyv a rendszerváltást követő első szabad választások utáni főbb közjogi méltóságokat: Antall József miniszterelnököt, Göncz Árpád köztársasági elnököt, Szabad Györgyöt, az országgyűlés elnökét, Sólyom Lászlót, az Alkotmánybíróság elnökét és későbbi köztársasági elnököt.⁸¹ Megjelenítésük kapcsolódik a tankönyv szövegéhez, a kép eredeti funkciója a közjogi méltóságok idealizált ábrázolása. Az ilyen típusú képek tankönyvi szerepeltetése nem szorul bővebb magyarázatra, hiszen a köztörténet megismerésének premisszája a főbb személyek ismerete, amely kevés esetben nélkülözheti a vizuális megismerést.

Az első kategóriához sorolható Varga Béla színes fotón történő megjelenítése a demokratikus rendszer kiépítését leíró részben, igaz közvetlenül nem kapcsolódik a tankönyvi szöveghez, személyével szimbolizálja a demokratikus kontinuitást és az emigrációban élő magyarság szellemi elitjét.⁸² Kérdés persze, hogy milyen didaktikai funkciót lát el olyan személyek ábrázolása, akik a tankönyvi szövegben nem szerepelnek és az elsajátítandó tudásanyag részét sem képezik. Nem nevezhető idealizált ábrázolásnak Antall József kórházban készült interjújának a képi megjelenítése, amely a taxisblokáid időszakának zűrzavaros állapotát hivatott szimbolizálni.⁸³ II. János Pál pápa látogatásáról

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

készült fénykép a tankönyvi szöveghez illesztése utal a leomló vasfüggönyre, az egyházak visszatérő szabad működésére és a vallás összetartó erejére.⁸⁴ Megfigyelhető, hogy a tankönyv nem feltétlen törekszik a tankönyvi szöveggel szorosan összefüggő képek elhelyezésére, sokkal inkább a plusz információk közlésére használja a képeket és azok magyarázatait. Megszokott képi ábrázolása a rendszerváltás eseményei közül Nagy Imre és mártírtársainak temetése,⁸⁵ a március 15-i tüntetések és a taxisblokádj megjelenítése.⁸⁶ Két alaposabb elemzésre alkalmas és elgondolkodtató ábrázolás található a tankönyv vonatkozó a részein: a bős-nagymarosi vízlépcső ellen tiltakozó plakát 1988-ból és egy karikatúra a rendszerváltás utáni időszakról. A karikatúra a szocialista rendszer terhes örökségét jeleníti meg és annak feldolgozatlanságát. A tankönyv illusztrációiról elmondható, hogy a képi ábrázolás lehetőségeinek széles skáláját alkalmazza, a színes és fekete-fehér képek megjelenítése segíti az értelmezés és megértés folyamatát. A tankönyv alkalmazkodik ahhoz a képi kánonhoz, amely a rendszerváltással kapcsolatosan kialakult. Tehát a főbb eseményeket és személyeket ábrázolja túlnyomó többségben. Egyes képek beillesztése néhol ötletszerűnek és koncepciótlannak tűnhet, de a pontos magyarázat segíti a kontextusban való elhelyezést.

A *Kísérleti történelemtankönyv* egyik pozitívuma a képi narratíva következetessége és a kiadó intézet másik kiadványával való explicite párhuzamok. A tankönyvet önmagában vizsgálva nincsen jelentősége, de a már fentebb leírt ötven százalékos egyezés lehetővé teszi egy általános képi kánon beágyazását, az eltérés pedig az egyéni vizuális megközelítés megjelenítését. A Kádár-rendszer gazdasági hanyatlásának leírását két grafikonnal egészíti ki, amelyek a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét és az eladósodást ábrázolják.⁸⁷ A kibontakozó társadalmi válság képi illusztrációja nem mutat párhuzamot a tankönyvi szöveggel, ugyanis egy fekete-fehér fénykép egy számítógépet használó fiatal fiút ábrázol. Azonban utalhat a nyugati fogyasztói szokások begyűrűzésére és a rohamos technológiai fejlődéssel az új technikai árucikkek megjelenésére.⁸⁸ A politikai ellenzék kialakulásával foglalkozó rész a szöveget egy, a *Beszélő* folyóirat szerkesztőségét ábrázoló képpel illusztrálja. A folyóirat címlapja az előző tankönyvben is felbukkant, azonban itt egy rövid leírás már indokoltabbá teszi a fénykép megjelenítését a szöveg mellett.⁸⁹ A válság nyílttá válásával foglalkozó rész egy olyan grafikont tartalmaz, amely az OFI fentebb elemzett tankönyvében is megjelenik egy táblázat formájában,⁹⁰ megfelelő módon ábrázolja és mutatja be a közhangulat változásának a folyamatát és arányait. A politikai rendszer átalakulását bemutató alrészben két személy fekete-fehér fényképen keresztüli képi ábrázolása jelenik meg: Orbán Viktoré és Kádár Jánosé. Ezzel – vélhetően – hangsúlyozva a rendszerváltás ellenzéki mozgalmának és a mai politikai elitnek a folytonosságát. Kádár János megjelenítése az utolsó beszédének részlete mellett helyezkedik el. Az öregedő párttitkár (a fénykép készültkor lehetséges, hogy már csak pártelnök) és a zavaros beszéde szimbolizálja a nevével fémjelzett rendszer végének közeledtét.⁹¹ A rendszerváltás ábrázolásakor itt is megjelenik Nagy Imre és mártírtársai temetésének ábrázolása és az ellenzéki erők 12 pontja, azonban itt a követelések nem szöveges formában, hanem az eredeti megjelenési formájában jelennek meg, amely talán egy érzékletesebb ábrázolása a politikai átmenet hangulatának, és talán párhuzam fedezhető fel – vizuálisan is – az 1848-as 12 ponttal.⁹²

„Az új politikai rendszer születése” alrésznel a választási eredmények és a mandátumarányok kördiagramon való ábrázolása figyelhető meg, ami talán kevésbé előnyös, mint az előző elemzett tankönyv során nem említett grafika, amely tartalmazza a parlamenti patkót és egyszerűsített formában a parlament térbeli eloszlását. A szöveg és a

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

vizuális ábrázolás mind két esetben összefüggésben van a tankönyvi szöveg tartalmával.⁹³ A vizsgált tankönyvi egység során még két politikust ábrázoló fénykép található: az egyik Antall Józsefet ábrázolja egy parlamenti felszólalása alkalmával, színes fotón. A másik a – Műszaki Könyvkiadó könyvében is megjelenő – Göncz Árpádot felemelt karokkal, két kezén két ujját felemelve, egy ikonikussá vált fotó, amely utal a rendszer leváltását követő áhított szabadságra.⁹⁴

A demokratikus rendszer ismertetésekor egy folyamatábra mutatja be a vegyes választási rendszert. Az Antall-kormány tevékenységének leírásakor szintén Antall József látható egy beszéd közben. A taxisblokádi képi megjelenítése itt is megfigyelhető, ami az Antall-kormányhoz köthető képi narratíva a történelemtankönyvek szerves részévé vált. A társadalmi elégedetlenséget azonban itt nem csak a taxisblokáddal, hanem a tandíjak ellen 1995-ben tüntető egyetemisták képével is illusztrálták a tankönyv szerzői.⁹⁵

A Műszaki Könyvkiadó történelemtankönyv illusztrációival kapcsolatban elsődleges kritikaként elmondható, hogy nem alkalmazza a korszerű tankönyvek egyik alapkövetelményét: a színes képek megjelenítését. A személyek ábrázolásánál itt is alapvető a közjogi méltóságok szerepeltetése, ez több képről is elmondható, egyiken Göncz Árpád jellegzetes képe, amint két karját és két ujját feltartva köszönti a parlament előtti tömeget, ezzel szintén azonosulva a rendszerváltás kialakuló képi kánonjával.⁹⁶ A vizsgált fejezetekben és részekben öt grafikon és diagram található, amely a politikai, társadalmi és gazdasági jelenségek számszerűsítésének (export arány, szavazati arányok, demográfiai csökkenés) vizuális ábrázolását és megértését segítik. Antall József temetése itt is megjelenik, de itt a szertartás helyett a városi gyászmenet sajtófotón keresztüli ábrázolása érhető tetten, ami a gyász kollektív voltára utal.⁹⁷ Mivel a tankönyv észrevehetően sokkal kevesebb és kisebb képeket alkalmaz, a szerzők – valószínűleg – törekedtek arra, hogy a választott kép ne csak egyszerűen kontextualizálható legyen, hanem praktikus módon több személyt, közszereplőt egyszerre ábrázoljon.⁹⁸ Szintén található kép az 1989. március 15-i tüntetésekről, azonban itt a hangsúly nem a tömeg monumentalitásán van, hanem a Fidesz és a SZDSZ – két liberális rendszerváltó párt – közös transzparensén. Ezzel is hangsúlyozva a pártok – olykor változó – eszmei háttérét és megfontolásait.⁹⁹ A rendszerváltás társadalmi hatásaival foglalkozó részben olyan társadalmi jelenségek és problémák ábrázolása kerülnek előtérbe, mint a hajléktalanság kérdése, egyes iparral összefüggő szakmák megszűnése (bányászat), az ezredfordulón egymást követő rekordméretű árhullámok, a sorkatonaság intézmények az eltörlése.¹⁰⁰

A tankönyv vizuális narratívája egyértelműen párhuzamban van a tankönyvi szöveggel és szorosán ki is egészíti. A tanulást kevésbé segíti elő, hogy a képek kis alakúak és fekete-fehérek. A társadalmi jelenségeket ábrázoló képek felerősíteni kívánják a rendszerváltást követő gazdasági és társadalmi problémák hatását. Érdekes, hogy az egyetlen magyar Nobel-díjas író csak itt van megjelenítve, annak ellenére, hogy a kulturális szféra visszaszorulását írja le a tankönyv a rendszerváltás utáni időszakban. Ebben az esetben a szöveges és képi narratíva diszkrepanciája érezhető, igaz az éles kontraszt, akár funkcióval is bírhat.¹⁰¹

Kérdések és feladatok

A kérdések és feladatok vizsgáltában a tankönyvi szöveghez és forrásokhoz kapcsolódó tevékenység és feldolgozás előmozdításának a folyamata kerül megfigyelésre. Tehát milyen jellegű kérdések, milyen funkcióval jelennek meg a tankönyvekben? Milyen típusú feladatok szerepelnek a vizsgált témakörben?

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

A *Történelem 12.* című tankönyv feladatainak és kérdéseinek áttekintésekor megjegyzendő, hogy azok a már említett előzmény tankönyv kérdezési és önálló forrásfeldolgozásra irányuló gyakorlatát követik. A feladatok több esetben egy forrás mélyebb megértését segítik, azonban különböző előzetes tudás előhívására motiválják a tankönyv használóját, a megoldások kiegészítik a tankönyvi szöveg tudásanyagát. Pozitívum, hogy a grafikonokhoz és diagramokhoz tartozik számítási feladat, tehát más jellegű kompetenciák fejlesztése is előtérbe kerül, mint amelyek megszokottak lennének egy történelemóra során. Ezzel már részben kapcsolódik a tantárgy kibővülő funkciójához, a gazdasági alapismeretek elsajátításához. Egy forráshoz a legtöbbször több kérdés is tartozik. A kérdések és feladatok egymásutániséga logikus sorrendben van. A kérdések a tudás és megismerés több dimenziójára is kiterjednek. Nem csupán az ott helyben megismert forrás részleteire kérdeznek rá, hanem a válaszok megadásához szükséges a tankönyvi ismeretanyag és források összevetése, párhuzamos értelmezése. A kérdéssorok utolsó része általában a saját véleményre, általánosabb véleményalkotásra készítetik a tankönyv használóját, nem csupán az adatgyűjtésre. A feladatok nemcsak a tartalomra kérdeznek rá, hanem a forrásszöveg kulcselemeinek összegyűjtésére is felszólítanak, amely az egyéni munkát helyezi előtérbe. A „csokorba” gyűjtött kérdéshalmazok negatívuma a megoldási időtartam hosszúsága, azonban csoportos közös feldolgozás során lehetőséget ad a kérdések felosztására, így a csoportban történő strukturált tudás megszerzésre is. A tankönyv – a rendszerváltás témája kapcsán – áttekintett kérdései és feladatai megfelelnek a korszerű pedagógiai elvárásoknak, segítik a tanítás-tanulás folyamatát, újabb tudás és ismeretek megszerzésére ösztönöznek, széleskörű azon kompetenciák száma, amelyeket fejleszteni kívánnak. A kérdések egymásutániséga, ezáltal látszólagos hosszúsága orvosolható lenne egy olyan tördelési módszer alkalmazásával, amelyet már a történelem kísérleti tankönyv alkalmaz a kérdések és feladatok leírásakor és feltételekor.¹⁰²

A kísérleti tankönyv a fentebb említett módon egy strukturáltabb, rendezettebb formában szerepelteti a forrásokra vagy a tankönyvi tudásanyagra vonatkozó kérdéseit és feladatait. A másik két vizsgált történelemtankönyvben nem tapasztalható eljárás, hogy a témák és az altémák alatt közvetlenül szerepeltet kérdéseket, amelyek azt a célt szolgálják, hogy előzetesen meghatározzák a tankönyvi feldolgozás folyamatát. Ha a tudományos gondolkodásra jellemző kérdésfeltevés egyfajta leképezésének tekintjük az eljárást úgy előnyösnek tekinthető, hiszen elősegíti a tudásanyag strukturált megismerését, azonban előre determinálja a megismerési folyamatot, ezáltal még inkább kijelölve a szöveg hangsúlyosabb részeit és tartalmi összefüggéseit. Ugyanakkor a kérdések során olyan a tananyagban fellelhető összefüggésekre hívja fel a figyelmet, amelyek a feldolgozás és tanulás minőségét növelhetik. A kísérleti tankönyv kérdéseinek és feladatainak áttekintésekor a legfeltűnőbb jelenség, azok tipográfiai kiemelésének módja, amely talán némileg jobban segíti a feldolgozást. A kérdések sokszor szélesebb tudásanyag összefüggéseinek keresésére készítetik a tankönyv használóját. Módszertanilag korszerű olyan feladatok szerepeltetése, amelyek csoportmunkára szólítanak fel. A kérdések egyértelműek, megfogalmazásuk igényes, szóhasználatuk megfelelő. Didaktikai szempontból előnyös, hogy nem csak a téma elején, a forrásokkal összefüggésben, hanem egy külön összegző bekezdés során is kérdéseken keresztül fogalmaztatja meg a feldolgozandó tudásanyag főbb tematikus pontjait:¹⁰³ „Az egyes leckéket lezáró kérdések a lényeg kiemelésében, a történelmi problémák megértésében, valamint az okok és következmények feltárásában segítenek.”¹⁰⁴

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

A *Történelem IV.* című tankönyv a feladatok típusaiban nem mutat fel széles repertoárt. A kérdések megfogalmazása egyértelmű, a rendszerváltással foglalkozó részen belül kizárólag szöveges forrásra, grafikon vagy diagram értelmezésére szorítkozik. A kérdések megfogalmazása nem felszólító jellegű, mint a *Történelem 12.* tankönyvben, így nincs is szükség magázódásra a kérdés feltételénél. Sőt, a tankönyvi kérdések, ha megjelenítenek személyre vonatkoztatható jelet, akkor T/1 alakot használnak. A források szövegeinek értelmezéséhez segítséget nyújt a tankönyvi szöveg, de épít az előzetes ismeretek meglétére is. Egyes grafikon-típusok elemzésénél megfigyelhető, hogy a feladat visszautal más korok, hasonló elvek szerint készült vizuális ábrázolására. Továbbá elvárja, azok összehasonlítását és értékelését, ezzel összekötve a témát más történelmi korokkal és az előzményekkel. A rendszerváltás folyamatát nem önmagában láttatja. A történelemtankönyv kérdései megválaszolhatók a források és a tankönyvi tudás alapján, értelmezésük nem igényel különösebb ismereteket, megfogalmazásában megfelel az elvárásoknak, tehát a tanulás-tanítás szempontjából hasznosítható. Igaz, törekszik a szoros tartalomelemzésre, az előző tankönyvekkel ellentétben nem készíti a megoldót gyűjtőmunka végzésére.¹⁰⁵

Összességében elmondható, hogy mind a három tankönyv a kérdéseken és feladatokon keresztül törekszik a tudás elmélyítésére és az összefüggések felvillantására, az önálló munkára való készítésre. A kérdések és feladatok alkalmazásában mind a három tankönyv különböző koncepciót követ. A *Történelem 12.* tankönyv nem pusztán a források értelmezését várja el, hanem a forrásokhoz és tankönyvi témához köthető kutatómunkára is sarkall, azonban a kérdések megfogalmazása néhol bonyolult, több időt vesz igénybe értelmezésük. A *Kísérleti tankönyv* kérdéseinek struktúrája didaktikusabb, nem csak a tankönyvi tudásra való reflexiót várja el, hanem elrendezésében is a feldolgozást segíti elő, az előre feltett kérdésekkel irányítják az olvasót. Feladatait tekintve korszerű, nem csak az önálló feladatmegoldás lehetőségét teszi lehetővé. A *Történelem IV.* a forrásrészletek minőségi tartalomelemzésére törekszik a kérdések feltételekor, a kérdések jól érthetően vannak megfogalmazva és kötődnek a téma egész kontextusához. Elmondható, hogy mind a három tankönyv kérdéskultúrája különböző, de megfelelő színvonalú. A kérdések annyira téma specifikáltak, amennyire az elvárható, sok esetben kerülnek előtérbe ismertebb beszédek (Kádár János beszéde/i/, Pozsgay Imre beszéde 1956-ról, Orbán Viktor beszédeinek részlete stb.), fontosabb dokumentumok elemzése (a politikai ellenzék 12 pontja, MSZMP utolsó pártkongresszusának határozatai, *Beszélő* folyóirat címlapja vagy cikk részletek stb.) és a történelmi folyamatok párhuzamainak feltárása.

Szöveges források

A fentiekben már felsorolásra kerültek a különböző tankönyvek szöveges forrásainak típusai és pontos megnevezésük is. A soron következő alfejezet csupán a források a tanítás-tanulás folyamatában való alkalmazhatóságot és a szöveges források típusainak tankönyvek szerinti különbözőségét kívánja ismertetni.

Az *Történelem 12.* tankönyv igyekszik a szöveges forrásokat a tankönyvi szöveghez illesztve, de azt kiegészítve közölni. Különböző céllal íródott, vagy beszédek esetében elhangzott szövegek találhatóak a tankönyvben. A politikai beszédek nem csak a szónok vagy politikus véleményét és érzelmvilágát tükrözik, hanem a kor mentalitását is, tehát beilleszthetők a közéleti-politikai diskurzus keretei közé. A különböző nyilvános és hivatalos dokumentumok, például a lakiteleki nyilatkozat, Nemzeti Kerekasztal záródokumentuma pedig a korszak politikai átmenetének hiteles lenyomataként szerepelnek. Kiemelendő az esztétikai értéket képviselő, irodalmi szövegek közlése pl.: Nagy Gáspár és Utassy József

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

egy-egy verse, a *Beszélő* folyóirat cikkrészletei. A korszak tudományos diskurzusának álláspontját hivatott tükrözni Krausz Tamás tanulmányának részlete. A tankönyv szöveges forrásai változatosak mind típusukat, intenciójukat, stílusukat, terjedelmüket és formájukat tekintve. Segítséget nyújt a forrásközpontú történelemtanítás megvalósításához, a korszak mélyebb megértéséhez.¹⁰⁶

A *Kísérleti tankönyv* képeinek és forrásainak párhuzamát az előző tankönyvvel már említettük. Ennek elsődleges okai lehetnek: 1) a fejlesztő és alkotó műhely azonossága 2) a rendszerváltás tankönyvi (képi és szövegszerű) kánonjának elmélyítésére való feltételezett törekvés. A tankönyvi szöveges forrásainak tekintetében újszerűnek mondható a „*Történészszemmel*” rovat bevezetése, amely a témával összefüggő történelemtudományos szövegrészleteket közöl. Hasonló eljárás az előző történelemtankönyvben megfigyelhető, hiszen Krausz Tamástól vett idézet is ilyen, azonban az nem volt elkülönítve a korszak forrásaitól. Előnye ennek az eljárásnak, hogy felhívja a figyelmet a tankönyvi és a szaktudományi tudás és narratíva közötti különbségekre, kiegészítheti egyik a másikat. Hátránya lehet, hogy egy explicite tudományos szöveget, annak státusza miatt sokkal kevésbé lehet bevonni a kritikai gondolkodás keretei közé, továbbá nem reflektál arra a jelenségre (a téma kapcsán), hogy a történelmi diskurzus nem egyoldalú, tehát nincsenek egyértelműen elfogadható igazságok, főleg ha a korszak ennyire közel áll a jelenhez. Esztétikai értékkel bíró szöveg itt is található például Faludy György: *Egy helytartóhoz 25 év után*. című versének részlete. A korszak megértését az alkotók által választott források elősegítik, a megértést könnyítik, és olyan adalékokkal szolgálnak, amelyek szélesítik az események és folyamatok értelmezési kereteit.¹⁰⁷

A *Történelem IV.* szöveges forrásainak legnagyobb pozitívuma, hogy pártok programjait, illetve beszédek részleteit tekintve nem csak az ellenzéki csoportosulások népi-nemzeti oldalát szerepelteti. A források elsődleges célja, hogy a rendszerváltást szorgalmazó politikai ellenzék programját, eszmei és ideológiai hátterét megismertesse, hiszen a tankönyvi szöveg törekszik a fontos köztörténelmi tények és adatok közlésére. Kevés párhuzamot mutat a két fenti történelemtankönyv szöveges forrásaival, de ilyen az MSZMP kongresszusi határozata 1989 októberéből és Antall József egy beszédének részlete. A szöveges források ugyan segítséget nyújtanak eligazodni a rendszerváltás eszmei kavalkádjában, de bizonyos szöveges dokumentumok hiányként jelennek meg, pedig elősegítenék az értelmezés folyamatát. Míg a képi narratívájában a tankönyv változatos és egyedi (annak ellenére, hogy fekete-fehér), a szöveges források tekintetében egysíkú, a történelmi összefüggések mélyebb megértése a tanítás-tanulási folyamatában kérdéses (ha csak a szöveges források kerülnek vizsgálat alá).¹⁰⁸

A fentebb ismertetett tankönyvi szemlélet párhuzamban van a szöveges források típusaival, azok illeszkednek a tankönyvi törzsszöveghez. A feldolgozás élményének minőségét és a széleskörű tudás megszerzésének lehetőségét növeli és bővíti a tankönyvi szövegek mellé illesztett szöveges források. Azok tükrözik a kor szemléletét, mentalitását és legtöbbször olyan közszereplők vagy politikusok beszédeiből vagy írásaiból származó részletek, akiknek szerepe egyértelmű jelentőséggel bírt a rendszerváltás véghezvitelében és a demokratikus jogállam megteremtésében. Minőségében nem lehet és nem is érdemes különbséget tenni a tankönyvek között a szöveges források tekintetében. A különböző nézőpontok és tematikus súlypontok ellenére egy következetes és jól tanulható tankönyvi tudás tükröződik mindegyik történelemtankönyv törzsszövegének és szöveges forrásainak összességéből.

Összegzés

A történelemtankönyvek, a rendszerváltás témáját érintő részeinek didaktikai-pedagógiai elemzéséből levonható következtetések természetesen nem vonatkozhatnak az elemzett tankönyvek egészére. A három tankönyv közel megegyező magas színvonalon ábrázolja a rendszerváltás témáját, az elemzések során kiderült, hogy mind a három történelemtankönyv más tematikus súlypontokkal és más tartalmi preferenciákkal rendelkezik. Az illusztrációk áttekintésekor feltűnő jelenség, hogy az *Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet* által fejlesztett *tankönyvek* illeszkednek egyfajta közös szöveges és képi kánonhoz,¹⁰⁹ azonban egyes képek, vagy dokumentumokról készített felvételek nem mindig mutatnak kapcsolatot a tankönyvi törzsszöveggel. A történelem tanításának folyamatában elengedhetetlen a történelmi személyek, közszerplők és politikusok szerepének kihangsúlyozása, tevékenységük hatása a történelem folyamatára. Ennek megfelelően a rendszerváltás és a magyar demokratikus jogállam létrejöttének tanításakor is szükséges a hangsúlyok helyes alkalmazása. Így kiemelt szerepet kaptak a képi ábrázolás során a rendszerváltás utáni főbb közjogi méltóságok és politika kiemelkedő egyéniségei. A tanulás és befogadás folyamatának vizsgálatakor szempont, hogy a kortárs technikai elvárásoknak milyen mértékben felel meg az elemzett tankönyv. A *Műszaki Könyvkiadó* elemzett *történelemtankönyve* fekete-fehér képeket jelenít meg, ennek következtében nemcsak tipográfiai szempontból marad el minőségében a másik két vizsgált tankönyvtől, hanem a feldolgozás és befogadás szemszögéből is, az illusztrációk didaktikai-pedagógiai minőségének tekintetében. A kérdés- és feladatstruktúráját tekintve a *Történelem 12.* című tankönyv nem tűnik a legideálisabbnak, kérdéseinek nyelvezete és összetettsége nem segíti az egyszerű megértést és feldolgozást, feladatai nem mindig állnak párhuzamban a feldolgozandó téma tartalmával, de lehetőséget teremt a gyűjtőmunkára és az egyéb fontos ismeretek önálló megszerzésére. A *Kísérleti történelemtankönyv* a másik kettőtől eltérő rendszerben alkalmazza a kérdéseket, azokat nem csupán forrásokhoz, hanem egész témákhoz illeszti, így kontextualizálva a törzsszöveget, segítve a strukturált megértést és feldolgozást. A szöveges források szempontjából a tankönyvek minőségi eltérést nem, pusztán tartalmi eltéréseket mutatnak, azok azonban alkalmazkodnak a tankönyvek tematikus súlypontjaihoz és tartalmi struktúrájukhoz.

A három legújabb (vagy újra kiadott) és használatban lévő történelemtankönyv rendszerváltással foglalkozó részei terjedelmüket tekintve arányosan oszlanak el a többi fejezethez képest. Az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet által kiadott történelemtankönyvek kronológiai és strukturális szempontokban egyezéseket mutatnak, a tankönyvek szerzőinek különbözőségének ellenére is. A tankönyvi szövegek mellett feltüntetett szöveges források ötven százalékban megegyeznek. A főbb tematikus súlypontok a gazdasági folyamatokból levezetett politikatörténelmi eseményekre és folyamatokra helyeződnek. A fogalomhasználatot tekintve a kísérleti tankönyv nem mindig használja következetesen a rendszerváltás/rendszerváltoztatás kifejezést, azonban a jelenségre nem is reflektál, tehát ezzel egyenértékűnek tekintve a különböző használt alakokat. A *Történelem 12.* tankönyv konzekvensen használja a rendszerváltoztatás alakot, ehhez magyarázatot is fűz. A *Történelem IV.* is következetesen használja a rendszerváltás alakot, a fogalmi pluralitás jelenségére azonban nem reflektál. Érezhető a tematikai és koncepcionális különbség a másik két tankönyvhöz képest. A tankönyv az oldalszámokat és szöveghosszúságot tekintve több tankönyvi szöveget tartalmaz – mivel a rendszerváltás történetét és következményeit egy tematikus részben tárgyalja –, azonban a rendszerváltás köztörténetét tömörebben

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

fogalmazza meg. A tematikus súlypontok nem a gazdasági folyamatok elemzéséből levezetett politikai jelenségekre összpontosítanak, hanem a politikai csoportosulások ideológiai és eszmei megalapozottságára és a gazdasági-politikai folyamatokból következő társadalmi jelenségekre. Az összehasonlításnak köszönhetően érezhető a kritikusabb hangvétel, ami azonban nem nélkülözi a szükséges objektivitást.

Összességében megállapítható, hogy szaktudományos és didaktikai szempontból eltérő koncepciók alkalmazásával kerül ábrázolásra a rendszerváltás témája mind a három tankönyvben, azonban jelentős minőségbeli különbségek nem mutatkoznak. A téma a közéleti súlyának és a jelenre gyakorolt közvetlen hatásának megfelelően kellő távolsággal és mértéktartással kerül bemutatásra. A jövőbeni ábrázolás változása valószínűleg hosszútávon a történelemtudományos kutatások eredményeinek függvénye, tekintve az események közelségét és folyamatos távolodását.

IRODALOM

Vizsgált történelemtankönyvek

- BORONKAI Szabolcs – KAPOSÍ József – KATONA András – SZÁRAY Miklós (2016): *Történelem 12.* Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
- DUPCSIK Csaba – REPÁRSZKY Ildikó (2014): *Történelem IV.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- BORHEGYI Péter – BÓDY Zsombor – KOJANITZ László (2016): *Történelem 12.* Kísérleti tankönyvek. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.

Felhasznált irodalom

- ANDOR Mihály (1989): *A rendszerváltás programja: Elfogadta a Szabad Demokraták Szövetségének közgyűlése, 1989. március 19., április 16.* Nyíregyháza.
- BORN, Dominique (2011): A tankönyvek mint a nemzetközi egyetértést szolgáló oktatási eszközök. *Történelemtanítás, 2. évf. 2. sz.*
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/06/dominique-born-a-tankonyvek-mint-a-nemzetkozi-egyetertest-szolgalo-oktatasi-eszkozok-02-02-10/>
- CSAPÓ Benő (2000): Az oktatás és a nevelés egysége a demokratikus gondolkodás fejlesztésében. *Új Pedagógiai Szemle, 50. évf. 2. sz.*
- DÁRDAI Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- DURAY Miklós (2016): *Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás a Kárpát-medencében 1936-2015. I. és II.* Antológia Kiadó, Lakitelek.
- F. DÁRDAI Ágnes (2006): Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek keretében. In: Uő. *Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás, II.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, Budapest.
- FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes (2008): Szempontok a tankönyvi képek ikonológiai és ikonográfiai értelmezéséhez. In: BÁBOSIK István (szerk.): *Az iskola korszerű funkciói.* Okker Kiadó, Budapest, 322-338.

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

- FOUCAULT, Michel (1991): A diskurzus rendje.(Ford. Török Gábor.) *Holmi*, 3. évf. 7. sz. 868-889.
- HALÁSZ Gábor (2005): Demokráciára és aktív állampolgárságra nevelés a 21. században. *Új Pedagógiai Szemle*, 55. évf. 7-8. sz. 65-70.
- JAKAB György (2009): Történelemtankönyveink ideológiai háttéréről. *Könyv és nevelés*. 11. évf. 3. sz.
http://epa.oszk.hu/01200/01245/00043/jgy_0903.htm
- KALMÁR Melinda (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer. 1945-1990*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KAPOSI József (2015): Állampolgárságra, demokráciára nevelés. *Történelemtanítás*, 6. évf. 3-4. sz.
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2016/02/kaposi-jozsef-allampolgarsagra-demokraciara-neveles-06-03-02/>
- KISS GY. Csaba (2016): Elkésett recenzió – avagy lábjegyzetek egy tranzitológiai könyvhöz. *Rendszerváltó Archívum*, 1. évf. 1. sz. 109–113.
http://epa.oszk.hu/03000/03020/00001/pdf/rendszervalto_2016_01_109-113.pdf
- KISS GY. Csaba (2017): A magyar átmenet historiográfiájának néhány kérdése. *Rendszerváltó Archívum*, 2. évf. 1. sz. 4-7.
http://epa.oszk.hu/03000/03020/00002/pdf/EPA03020_rendszervalto_2017_01_04-07.pdf
- M. KISS Sándor (2016): Rendszerváltás (?), rendszerváltozás (?), rendszerváltoztatás (?). Objektív (?) fogalmak – szubjektív (?) értelmezések. („Kihagyásos módszerrel”). In: Nagymihály Zoltán (szerk.): *A történelem útján: Ünnepi tanulmányok Bíró Zoltán 75. születésnapjára*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 142-152.
- MIKLÓSI László (2009): A történelem és a társadalomismeret új tartalmai a demokráciára nevelés tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*. 59. évf. 8-9. sz. 119-122.
- MORGAN Katalin–HENNING, Elizabeth (2013): Designing a Tool for History Textbook Analysis. *Qualitative Social Research*. Vol 14. No. 1. Art. 7.
- PINGEL, Falk (2010): *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*. (2nd edition). Paris–Braunschweig.
- RAINER M. János (2011): A szovjet típusú rendszer vége – történeti diskurzusok. In: Uő: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 234-293.
- RAINER M. János (2011): Ötvenhat és Nyolcvankilenc – A XXI. századból nézve. In: Uő: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L’Harmattan Kiadó, 217-233.
- REPOUSSI, Maria - TUTIAUX-GUILLON, Nicole (2010): New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies toward a School Historiography. *Journal of Educational Media, Memory and Society*. Vol. 2. Issue 1.
- RIPP Zoltán (2006): *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- RIPP Zoltán (2009): *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- ROMSICS Ignác (1999): *Magyarország története a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ROMSICS Ignác (2003): *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon Bt., Budapest.
- TÖKÉS Rudolf (1998): *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957-1990*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

- UNGER Máttyás (1975): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Tankönyvkiadó, Budapest.

ABSTRACT

Sárhegyi, Tamás Felicián

The depiction of the change of system in secondary school history textbooks

The fact, history, concept and consequences of the change of system, the role it plays in political and historical discourse is a primary and secondary experience for the contemporary generation. Students are exposed to this topic in the school environment in part in the framework of the subject of history. The documents that appear credible in the process of understanding the topic are secondary school history and geography textbooks written on the basis of curriculum requirements. This study does not go beyond the framework of didactics and textbook research with the exception of a short chapter on historical discourse. Its primary goal is to formulate recommendations on the representation and display of textbooks on the topic at hand, because the expectations of the age in which we live, as compiled in various documents on curriculum, do not necessarily appear consistently in the world of textbooks. The unified description and depiction of the topic is important because instruction in civic duty and democracy must be one of the primary goals of instruction and a factor considered especially when teaching the subject of history, as prescribed as well by the current National Core Curriculum. Moreover, the subject of history includes 'civics', which has long been taught in Western Europe. In addition to instructing in democracy – according to the curriculum requirements - instruction in national identity must also take place: The foundation for the functioning of public life built on the rule of law in a democratic state under the rule of law is the participation of citizens, which strengthens national identity and cohesion, creating harmony between individual goals and the public good.”

JEGYZETEK

¹ A Nemzeti alaptanterv (NAT) szövegét a *Magyar Közlöny* 66. száma közli (2012) 10635-10847.

² Uo. 10641.

³ A tankönyvek és ideológiai nevelés összefüggéseiről lásd bővebben: JAKAB György (2009): *Történelemtankönyveink ideológiai háttéréről. Könyv és nevelés, 11. évf. 3. sz.*
http://epa.oszk.hu/01200/01245/00043/jgy_0903.htm

⁴ Vö. F. DÁRDAI Ágnes (2006): Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek kereszttüzében. In: *Uő. Történelmi megismerés – történelmi gondolkodás*, II. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, Budapest, 8.;
UNGER Máttyás (1975): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig*. Tankönyvkiadó, Budapest, 340.;

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

- BORN, Dominique (2011): A tankönyvek mint a nemzetközi egyetértést szolgáló oktatási eszközök. *Történelemtanítás*. 2. évf. 2. sz.
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/06/dominique-born-a-tankonyvek-mint-a-nemzetkozi-egyeterest-szolgalo-oktatasi-eszkozok-02-02-10/>
- ⁵ NAT (2012) 10641.
- ⁶ A szerző a demokrácia fogalma alatt a liberális demokrácia megvalósulásának nyílt lehetőségét érti, lásd Fukuyama nyomán a hólabda effektust.
- ⁷ A demokráciára és állampolgárságra nevelés tekintetében
Vö.: KAPOSÍ József (2015): Állampolgárságra, demokráciára nevelés. *Történelemtanítás*, 6. évf. 3-4. sz.
<http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2016/02/kaposi-jozsef-allampolgarsagra-demokraciara-neveles-06-03-02/>;
MIKLÓSI László (2009): A történelem és a társadalomismeret új tartalmai a demokráciára nevelés tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*. 59. évf. 8-9. sz. 119-122.;
HALÁSZ Gábor (2005): Demokráciára és aktív állampolgárságra nevelés a 21. században. *Új Pedagógiai Szemle*. 55. évf. 7-8. sz. 65-70.;
Csapó Benő (2000): Az oktatás és a nevelés egysége a demokratikus gondolkodás fejlesztésében. *Új Pedagógiai Szemle*. 50. évf. 2. sz. 24-34.
- ⁸ RAINER M. János (2011): A szovjet típusú rendszer vége – történeti diskurzusok. In: Uő: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 234.
- ⁹ A szóalakok használatának logikai összefüggéseiről és adekvátságukról lásd M. Kiss Sándor (2016): Rendszerváltás (?), rendszerváltozás (?), rendszerváltoztatás (?). Objektív (?) fogalmak – szubjektív (?) értelmezések. („Kihagyásos módszerrel”). In: NAGYMIHÁLY Zoltán (szerk.): *A történelem útján: Ünnepi tanulmányok Bíró Zoltán 75. születésnapjára*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 142-152.
- ¹⁰ ANDOR Mihály (1989): *A rendszerváltás programja: Elfogadta a Szabad Demokraták Szövetségének közgyűlése, 1989. március 19., április 16.* Nyiregyháza, 159.
- ¹¹ KISS Gy. Csaba (2017): A magyar átmenet historiográfiájának néhány kérdése. *Rendszerváltó Archívum*. 2. évf. 1. sz. 4-5.
- ¹² RAINER M. (2011) 234-235.
- ¹³ FOUCAULT, Michel (1991): A diskurzus rendje.(Ford. Török Gábor.) *Holmi*, 3. évf. 7. sz. 870.
- ¹⁴ RAINER M. (2011) 235.
- ¹⁵ Címében igen, ám tartalmában kevésbé reflektál a jelenségre: DURAY Miklós (2016): *Rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerváltás a Kárpát-medencében 1936-2015. I. és II.* Antológia Kiadó. Lakitelek.
- ¹⁶ Példaként lásd a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum elnevezésében szereplő szóhasználatot.
- ¹⁷ RAINER M. (2011) 236-238.
- ¹⁸ ROMSICS Ignác (1999): *Magyarország története a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest. 537-538.
- ¹⁹ ROMSICS Ignác (2003): *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon Bt., Budapest. 328.
- ²⁰ RIPP Zoltán (2006): *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Budapest, 587.
- ²¹ Uo. 1.
- ²² TÖKÉS Rudolf (1998): *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957-1990*. Kossuth, Budapest, 471.
- ²³ RIPP Zoltán (2009): *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Napvilág Kiadó, Budapest, 229. p.
- ²⁴ KISS GY. Csaba (2016): Elkésett recenzió – avagy lábjegyzetek egy tranzitológiai könyvhöz. *Rendszerváltó Archívum*. 1. évf. 1. sz. 110-113.
- ²⁵ RAINER M. János (2011): Ötvenhat és Nyolcvankilenc – A XXI. századból nézve. In: Uő: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 217-233.
- ²⁶ Uo. 233.
- ²⁷ RAINER M. János (2011): A szovjet típusú rendszer vége – történeti diskurzusok. In: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 134-293.
- ²⁸ Uo. 292-293.
- ²⁹ Uo. 234-236., 293.
- ³⁰ KALMÁR Melinda (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer. 1945-1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 776.
- ³¹ Uo. 429-451., 603-604.
- ³² 51/2012. (XII. 21.) számú EMMI rendelet 3. melléklete.
- ³³ Uo.
- ³⁴ A tankönyvkutatás módszertanával kapcsolatban vö.:
DÁRDAI Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs. 156. p.;
MORGAN Katalin–HENNING, Elizabeth (2013): Designing a Tool for History Textbook Analysis. *Qualitative Social Research*. Vol 14. No. 1. Art. 7.;
PINGEL, Falk (2010): *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*. (2nd edition). Paris–Braunschweig;

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

-
- REPOUSSI, Maria–TUTIAUX-GUILLON, Nicole (2010): New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies toward a School Historiography. *Journal of Educational Media, Memory and Society*. Vol. 2. Issue 1. 154-170.
- ³⁵ A 2017/2018. tanévi köznevelési tankönyvjegyzék online elérése:
https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/tankonyvjegyzek/kirtkv2017_kozlonny_170330.pdf
(Utolsó megtekintés: 2017.04.07.)
- ³⁶ OM Kerettanterv 28/2000 (IX. 21.) OM rendelet. A Műszaki Könyvkiadó által megjelentetett és elemzett történelemtankönyv a megváltozott szabályozások következtében a jövőben és az elemzett formában nem fog újra megjelenni, tehát nem lesz elérhető a közoktatásban. Ennek oka, hogy tartalma nem feleltethető meg az új követelményrendszernek és az újabb, szerkesztett, bővített kiadásra nincs lehetősége a kiadónak.
- ³⁷ BORONKAI Szabolcs – KAPOSÍ József – KATONA András – SZÁRAY Miklós (2016): *Történelem 12*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. Továbbiakban: *Történelem 12*.
- ³⁸ BORHEGYI Péter – BÓDY Zsombor – KOJANITZ László (2016): *Történelem 12*. Kísérleti tankönyvek. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. Továbbiakban: Kísérleti tankönyv.
- ³⁹ *Történelem 12*. 4.
- ⁴⁰ Uo. 38-75.
- ⁴¹ Uo. 76-99.
- ⁴² Uo. 118-125.
- ⁴³ Uo. 122-129.
- ⁴⁴ Kísérleti tankönyv. 152-159.
- ⁴⁵ DUPCSIK Csaba - REPÁRSZKY Ildikó (2014): *Történelem IV*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 271-288.
Továbbiakban: *Történelem IV*.
- ⁴⁶ Uo. 271-275.
- ⁴⁷ Uo. 276-280.
- ⁴⁸ Uo. 281-284.
- ⁴⁹ *Történelem 12*. 123.
- ⁵⁰ Uo. 118-119.
- ⁵¹ Uo. 119-120.
- ⁵² Uo. 122-123.
- ⁵³ *Történelem 12*. 123-124.
- ⁵⁴ Kísérleti tankönyv. 150-151.
- ⁵⁵ Uo. 154-155.
- ⁵⁶ Uo. 180-184.
- ⁵⁷ Uo. 185-188.
- ⁵⁸ *Történelem IV*. 271.
- ⁵⁹ Uo. 272.
- ⁶⁰ Uo. 273-274.
- ⁶¹ Uo. 275.
- ⁶² Uo. 275-280.
- ⁶³ *Történelem IV*. 281-284.
- ⁶⁴ *Történelem 12*. 119.
- ⁶⁵ Uo. 123.
- ⁶⁶ *Történelem 12*. 123.
- ⁶⁷ Kísérleti tankönyv. 3.
- ⁶⁸ Uo. 116-118.
- ⁶⁹ Uo. 24.
- ⁷⁰ Uo. 154.
- ⁷¹ Kísérleti tankönyv. 160.
- ⁷² Uo. 181.
- ⁷³ Uo. 184.
- ⁷⁴ Amelynek átfogó módszertanával kapcsolatban lásd: FISCHERNÉ DÁRDAI Ágnes (2008): Szempontok a tankönyvi képek ikonológiai és ikonográfiai értelmezéséhez. In: BÁBOSIK István (szerk.): *Az iskola korszerű funkciói*. Okker, Budapest, 322-338.
- ⁷⁵ Uo. 335-336.
- ⁷⁶ *Történelem 12*. 118, 171.
- ⁷⁷ Uo. 171.
- ⁷⁸ Uo. 119.
- ⁷⁹ Uo. 172.
- ⁸⁰ Uo. 120.
- ⁸¹ Uo. 125.
- ⁸² Uo. 170.
- ⁸³ Uo. 173
- ⁸⁴ Uo. 174
- ⁸⁵ Uo. 123
- ⁸⁶ Uo. 122, 172

Sárhegyi Tamás Felicián: A rendszerváltás ábrázolása a középiskolai történelemtankönyvekben

⁸⁷ Kísérleti tankönyv. 150.

⁸⁸ Uo. 151.

⁸⁹ Uo. 152.

⁹⁰ Történelem 12. 118.

⁹¹ Kísérleti tankönyv. 154, 155.

⁹² Vö. Történelem 12. 122., Kísérleti tankönyv. 155.

⁹³ Vö. Történelem 12. 124., Kísérleti tankönyv. 157.

⁹⁴ Kísérleti tankönyv. 157.

⁹⁵ Uo. 180-183.

⁹⁶ Történelem IV. 272-273.

⁹⁷ Uo. 274.

⁹⁸ Uo. 272-280.

⁹⁹ Uo. 278.

¹⁰⁰ Uo. 281-283.

¹⁰¹ Történelem IV. 284.

¹⁰² A vizsgált kérdések a vonatkozó fejezetekben találhatóak lásd: Történelem 12. 118-125.

¹⁰³ Kísérleti tankönyv. 152-159.

¹⁰⁴ Uo. 3.

¹⁰⁵ Történelem IV. 271-283.

¹⁰⁶ Történelem 12. 118-126.

¹⁰⁷ Kísérleti tankönyv. 148-159.

¹⁰⁸ Történelem IV. 271-280.

¹⁰⁹ Itt természetesen szerepet játszhatnak praktikus, szerzői jogi és sajtótechnikai tényezők egyaránt.